

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра

з теми: **“Зовнішня політика уряду
Б. Хмельницького 1654 -1657 рр.”**

Виконала:
студентка II курсу ОС “Магістр”
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
денної форми навчання
Ковтуняк Катерина

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Опря Ігор Анатолійович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2023 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	6
1.1. Історіографія проблеми	6
1.2. Огляд джерел	12
1.3. Методологічні засади дослідження	15
РОЗДІЛ 2. Укладення договору з Московією та його вплив на внутрішньополітичне й міжнародне становище козацької України	17
2.1. Зовнішньополітична стратегія Б. Хмельницького до 1654 р. та місце Московії у ній	17
2.2. “Березневі статті” 1654 р.: зміст та наслідки для козацької України	29
РОЗДІЛ 3. Кримський і турецький напрями зовнішньої політики Чигирини у 1654 – 1657 рр.	40
3.1. Бахчисарайська дипломатія гетьмана та її результати	40
3.2. Відносини з Портою	52
РОЗДІЛ 4. Шведсько-трансильванська складова зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького	62
4.1. Передумови, мотиви та цілі на шляху налагодження дипломатичних відносин зі Швецією	62
4.2. Раднотський курс гетьмана та його наслідки	72
ВИСНОВКИ	83
Список використаних джерел та літератури	86

ВСТУП

Актуальність теми. Українська національна революція XVII ст. – одна з тих сторінок вітчизняної історії, які є найбільш ключовими і потребують постійного дослідження й осмислення. Водночас, питання зовнішньої політики українського уряду часів гетьманування Б. Хмельницького, особливо починаючи з 1654 р. залишається неоднозначним і має багато інтерпретацій. Незважаючи на це, подіям 1654 – 1657 рр. належить важливе значення у процесі формування і розбудови Української держави.

Можна з впевненістю говорити про певний феномен української національної революції XVII ст., адже в цей період відбулося становлення Гетьманщини, тобто вперше за багато років бездержав'я українцям вдалося довести всій Європі свою самобутність, створивши нове державне утворення. І хоча доля Гетьманщини в майбутньому склалася трагічно, саме її образ став втіленням споконвічних прагнень українського народу і надихав в подальшому українців на боротьбу за свою державність.

Цілком зрозуміло, однією з основних зовнішніх функцій держави як такої є здійснення зовнішньополітичної діяльності, розвиток міжнародних відносин, з метою захисту суверенітету та національних інтересів. Саме зовнішньополітична діяльність відіграє ключову роль в становленні та розбудові молодих державних утворень, адже від визнання чи невизнання сусідами залежить їхня доля. Проте, дуже часто саме країни-сусіди шляхом військової агресії переривають державотворчі процеси в новостворених державах, і навпаки більш віддалені країни підтримують молоді державні утворення, з метою послаблення сусідніх. Все це у повній мірі стосувалося Української держави часів гетьманування Б. Хмельницького.

Усвідомлення необхідності розбудови власної держави, як окремого політико-адміністративного організму та легітимації нової політичної еліти гостро ставило на порядок денний діяльності уряду Б. Хмельницького

проблему пошуку необхідного для тих умов місця нового державного утворення в структурі тогочасної системи міжнародних відносин, а відтак пошуку шляхів узаконення відносин з правлячими легітимними династіями тогочасної Європи. Чи не єдиним дієвим засобом досягнення цього і була активна дипломатична діяльність, чим власне і займався гетьман (у поєднанні з вирішенням чисельного комплексу внутрішньополітичних завдань) упродовж всього часу гетьманування, зокрема і у 1654 – 1657 рр.

Крім того, поява та розвиток в сучасній історіографії нових поглядів, спрямованих на аналіз дипломатичної діяльності Б. Хмельницького, з одного боку, та необхідність їх узагальнення та осмислення, з іншого, також зумовлюють актуальність дослідження.

Об'єктом дослідження є козацька Україна за часів гетьманування Б. Хмельницького.

Предметом дослідження є зовнішньополітичний курс гетьмана упродовж 1654 – 1657 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від початку 1654 р. до смерті гетьмана Б. Хмельницького (6 серпня 1657 р.). В окремих випадках з метою глибшого висвітлення передумов укладення договорів з іншими державами простежується вихід за рамки нижньої хронологічної межі, сягаючи до 1648 р. – початку національної революції та формування гетьманом дипломатичної служби.

Географічні межі охоплюють територію козацької України станом на середину XVII ст., а також інших держав в контексті реалізації дипломатичними посольствами визначених в Чигирині зовнішньополітичних завдань.

Мета роботи полягає у тому, щоб дослідити і висвітлити цілі, завдання, особливості реалізації і досягнуті результати зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького у 1654 – 1657 рр.

Для досягнення визначеної мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- охарактеризувати історіографію та наявну джерельну базу з визначеної проблеми, а також методологічний інструментарій написання дослідження;
- розкрити місце, роль і значення Московії у зовнішньополітичних планах Б. Хмельницького у зазначений період часу;
- проаналізувати кримський і турецький напрями зовнішньої політики Чигирин у 1654 – 1657 рр.;
- з'ясувати передумови, мотиви та цілі дипломатичних відносин зі Швецією і Трансильванією;
- визначити інструментарій досягнення Б. Хмельницьким зовнішньополітичних цілей в контексті розбудови Української держави.

Апробація результатів роботи відбувалася під час попереднього захисту магістерських робіт на засіданні кафедри всесвітньої історії (15 листопада 2023 р.).

Практичне значення дослідження. Матеріали магістерської роботи можуть використовуватися здобувачами вищої освіти для підготовки до семінарських занять з курсів “Історія України” та “Український політичний проєкт XVII ст.: становлення національного інституту влади”, написання рефератів, курсових робіт, а також в процесі викладання історії України і всесвітньої історії в закладах загальної середньої освіти.

Структура роботи відповідає визначеній меті та основним завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на окремі підрозділи, висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи – 96 сторінок, основної частини – 85 сторінок. Список використаних джерел та літератури нараховує 111 позицій.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Відразу ж зазначимо, що проблемами зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького цікавилися дослідники різних епох, в результаті чого історіографія з визначеної тематики є досить чисельною і різноманітною в контексті концептуальних пояснень тих чи інших зовнішньополітичних векторів Чигирин у 1654 – 1657 рр. Залучені до написання цієї роботи праці представлені трьома хронологічними періодами, упродовж яких вони з'являлися на світ: напрацюваннями дослідників кінця XVIII – початку XX ст., радянського періоду і сучасної доби.

До першої групи належать дослідження таких відомих вчених як В. Антонович [34], М. Грушевський [54–57], М. Костомаров [67] та В. Липинський [71]. Щодо сутності політики Б. Хмельницького по відношенню до Московії, то дуже чітко і водночас лаконічно її описав М. Грушевський: “вони (гетьман і старшина) хотіли від неї помочи в боротьбі з Польщею для визволення України і свободного життя. Москва ж дивилася на Україну як на новий прибуток свого царства і хотіла взяти її міцно в свої руки” [54, с. 316]. Описуючи мотиви переорієнтація гетьмана на Швецію і Трансильванію, історик зазначав, що “Хмельницький задумує опертися на них не тільки для визволення Українців від Польщі, але також і на те, щоб розв’язати собі руки у відносинах з Москвою [54, с. 317]. Аналізуючи відносини Чигирин з придунайськими князівствами, наголошував, що “Хмельницький намагався використати союз із Ракоцієм для того, щоб з його допомогою та в згоді зі шведами розбити останні сили Речі Посполитої. Повернути західноукраїнські землі і надовго захистити Україну від агресії” [56, с. 1305].

М. Костомаров у своїй монографії “Богдан Хмельницький” на основі

даних документів аргументовано довів абсурдність і безпідставність претензій як Речі Посполитої так і Московії на українські землі, наголошуючи на прагненні Б. Хмельницького до незалежності козацької України. Дослідник звернув увагу на неабияку вправність гетьмана у дипломатичній діяльності, в процесі реалізації якої він “не боявся пестувати турок обіцянкою, що козаки будуть знаходитися під покровительством Туреччини, як данники аби Україна стала особливою Річчю Посполитою” [67, с. 61]. Також досить ґрунтовно висвітлено зовнішні відносини з Молдавією, Трансильванією, Швецією та іншими країнами, що їх здійснював уряд Б. Хмельницького в інтересах державної незалежності України. Оцінюючи українсько-російський договір 1654 р., висловлював думку, що він “не гарантував Україну в майбутності, в ньому забезпечуються тільки тимчасові умови країни, а не народні права на грядущі покоління” [67, с. 154]. Щодо зовнішньої політики Чигирин після 1654 р., зазначається, що гетьман не тільки не мав наміру допомогти королю Речі Посполитої, але навпаки прагнув закріпити зв’язки зі шведським монархом, намагаючись отримати від нього гарантії незалежності Гетьманщини.

В. Липинський аналізуючи московську політику Б. Хмельницького зазначав, що “гетьман рішився на цей крок тільки тоді, коли всі інші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище гетьмана на Україні було вже настільки сильне, що він міг зважитись такий переворот перевести. До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну “вічний мир”, заключений давніше між Москвою й Польщею розірвати та обох монархів – царя й короля – роз’єдинити” [71, с. 33]. Оцінюючи курс гетьмана на зближення зі Швецією, підкреслював його надзвичайно важливе значення, оскільки “шведсько-українська умова мала всі попередні поодинокі трактати зв’язати та завершити оформлення союзу всіх держав коаліції (разом з Молдовою і Трансильванією)” [71, с. 48-49]. Щодо загалом успішності зовнішньої політики Б. Хмельницького, наголошував на його неабиякому хисті у цьому напрямі, адже досяг такого рівня, іншим правителям і їх урядам

“самою дипломатією трудно вже було перемогти гетьмана Хмельницького” [71, с. 52].

В радянський період з’явилися дослідження О. Апанович [35], В. Голобуцького [44], Л. Заборовського [63, с. 46-87; 64], І. Крип’якевича [69]. Цілком зрозуміло вони відзначалися певною заідеологізованістю, інакше взагалі не мали шансів бути опублікованими. Попри це, важливим є фактологічний матеріал, який стосується аналізу зовнішньополітичної стратегії Б. Хмельницького.

Відома українська дослідниця козацтва О. Апанович проаналізувала відносини гетьманського уряду з Кримським ханством і Портою, зокрема суперечності дипломатичних переговорів, зусилля гетьмана і очолюваного ним уряду [35, с. 104–118]. Хоча під тиском тогочасної ідеологічної машини змушена була дати високу оцінку українсько-російського договору 1654 р., зокрема те, що в особі Московії “Україна здобула могутнього захисника від іноземних агресорів, зокрема турецько-татарських, які на протязі кількох століть загрожували самому існуванню українського народу” [35, с. 104].

Це ж стосується і праці В. Голобуцького [44, с. 337–339]. Проте, характеризуючи зовнішню політику Б. Хмельницького, він зазначав, що гетьману доводилося дотримуватися надзвичайної обережності у її проведенні, зокрема у непростій дипломатичній грі у відносинах з поляками, татарами і турками [44, с. 340].

І. Крип’якевич висвітлив складний і багатогранний механізм функціонування дипломатичної служби Б. Хмельницького [69, с. 254-260]. Врешті дослідник прийшов до висновку, що гетьман вживав всіх дипломатичних заходів з однією найголовнішою метою – знищити найгрізнішого ворога – Річ Посполиту [69, с. 260].

Надзвичайно чисельною є сучасна історіографія порушеної в роботі проблеми, представлена працями В. Брехуненка [37–39], В. Газіна [41–43], В. Горобця [46–53], А. Гурбика [58, с. 57-86], Я. Дашкевича [60–61], С. Леп’явко [70, с. 326-342], В. Матях [72, с. 482–487], В. Смоля й В.

Степанкова [78–90], Я. Федорука [91–94], Т. Чухліба [97–103], В. Щербака [104; 105, с. 38-43] та ін.

З сучасних істориків чи не найбільшу увагу вивченню зовнішньої політики Б. Хмельницького приділили В. Смолій та В. Степанков. Перш за все слід виокремити їхні праці (які неодноразово перевидавалися), присвячені постаті гетьмана, його діяльності та перебігу національної революції середини – другої половини XVII ст., в контексті чого обов'язково розглядаються зовнішньополітичні орієнтири гетьманського уряду упродовж 1654 – 1657 рр. Серед головних успіхів зовнішньої політики зазначеного проміжку часу дослідники визначають укладення договору з ханом під Озерною, що дозволило забезпечити українські землі від татарського нападу; вдалося уникнути й загострення відносин зі Швецією, що залишало можливість спільних дій проти Речі Посполитої; відкривалася перспектива дальшого поліпшення стосунків із Трансильванією, Молдавією й Валахією та залучення цих держав до коаліції проти Речі Посполитої [79, с. 640].

В. Брехуненко також не оминув увагою зовнішньої політики Б. Хмельницького упродовж 1654 – 1657 рр. Насамперед зазначається про вимушений крок гетьмана в контексті укладення військово-політичного союзу з царем, спричиненого гострою потребою військового союзника проти Речі Посполитої, а також прагненням досягти міжнародного визнання Гетьманщини. Наголошується, що ні про яке приєднання України до Московії не йшлося. На переконання дослідника, гетьман у своїй зовнішній політиці вирішував суто тактичні завдання, як тоді чинили в подібних випадках усі інші правителі [37, с. 83].

Досліджуючи відносини Чигирини з правителями й урядами сусідніх держав Центрально-Східної Європи в середині XVII ст., В. Газін звернув увагу на неабияку дипломатичну активність гетьманського уряду, адже в сфері його активної зовнішньої політики перебували Крим та Османська імперія, придунайські князівства, Швеція, Московія, формувалися передумови для розвитку стосунків з Австрією й Англією. Серед головних

зовнішньополітичних завдань гетьман визначає забезпечення самого існування держави та створення зовнішньополітичних та мілітарних передумов для реалізації української державної ідеї [42, с. 178; 43, с. 224].

Проблеми зовнішньої політики козацької України в період гетьманування Б. Хмельницького постійно перебувають в сфері наукових інтересів В. Горобця, на думку якого зовнішньополітичні пріоритети гетьмана залежали від характеру і бачення власне перспектив розвитку відносин з кожної з країн, з якими проводилися переговори [50, с. 257]. Дослідник прийшов до висновку, що упродовж 1654 – 1657 рр. гетьман здійснював спроби впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації козацької України, зокрема налагодження союзницьких стосунків з Кримським ханством при збереженні протекції царя [53, с. 261].

Особливо цікавою є оцінка зовнішньої політики Б. Хмельницького Т. Чухліба в праці “Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.”. Саме він є автором концепції політики полівасалітетної залежності Б. Хмельницького. Заслуга гетьмана, на думку дослідника, полягала у тому, що спираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на умовах прийняття номінального васалітету від турецького султана, московського царя й шведського короля. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася тогочасними світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої [98, с. 574; 100, с. 165].

Важливою для дослідження шведського вектору зовнішньої політики Б. Хмельницького є стаття А. Гурбика “Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656–1657 рр.)”, в якій детально характеризується формування україно-трансільвано-шведського союзу та висвітлено виключно важливу роль українського корпусу А. Ждановича у

війні раднотської коаліції проти Речі Посполитої. Пишучи про успіхи зовнішньої політики гетьмана після 1654 р., дослідник зазначає, що з допомогою нових союзників він зумів перенести воєнні операції на внутрішні регіони Речі Посполитої та завдати останній значного превентивного воєнного удару, що послабило військовий потенціал Польщі та перешкодило її активним операціям на українському фронті [58, с. 83].

Я. Федорук з'ясував, що дипломатія козацької України починаючи з 1654 р. своїм найголовнішим завданням визначала недопущення утворення антиукраїнської коаліції за участі, окрім Речі Посполитої, кримського хана, турецького султана і правителів придунайських країн [92, с. 215]. У його праці розкрито труднощі переговорного процесу за кожним з зазначених напрямків. Пишучи про турецький вектор зовнішньої політики гетьмана, історик зазначає, що успіхові переговорів у Стамбулі у 1655 р. у протидії польсько-кримській дипломатії Б. Хмельницький завдячував саме декларації своїх намірів стати васалом Османської імперії [94, с. 178].

На переконання С. Леп'явко в період гетьманування Б. Хмельницького козацтво вже мало великий власний досвід не тільки соціального розвитку, вибудови відносин з урядом Речі Посполитої чи збройної боротьби проти зовнішніх противників, а й пройшло добру школу дипломатичних відносин, що включало в себе досить чітко усвідомлені зовнішньополітичні інтереси, формування власних дипломатичних кадрів, досвід дипломатичних переговорів та все інше, необхідне для ведення власної зовнішньої політики з чітко визначеними пріоритетами і цілями [70, с. 341].

В. Щербак проаналізував османський чинник у становленні українського державотворення ранньомодерної доби, зокрема і за часів гетьманування Б. Хмельницького. Зазначається, що складність державотворчих процесів в середині XVII ст. зумовлювалася як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Особливу увагу звернено на цілі зовнішньої політики в напрямку Порти, зокрема прагнення зміцнити владу та знайти військових союзників, які б, незважаючи на конфесійну відмінність, реально допомогли у боротьбі з

Річчю Посполитою та розбудові Української держави [104; 105, с. 42].

Щодо зарубіжної історіографії проблеми зовнішньої політики Б. Хмельницького у 1654 – 1657 рр., то значну увагу у своїх працях цій тематиці приділяли польські дослідники Я. Качмарчик [66; 110], П. Кролль [111, с. 67-99], А. Перналь [73] і М. Франц [109]. Так, Я. Качмарчик підкреслював неабиякий талант гетьмана у зовнішній політиці. Зокрема, пишучи про наслідки для козацької України Віленського договору 1656 р., дослідник зазначав, що хоч Б. Хмельницький “зазнав відчутної поразки престижу, але водночас уже знав, як перетворити її на остаточний тріумф” [66, с. 301].

Отже, історіографія проблеми відзначається об’ємним інформаційним потенціалом, який охоплює за змістом даних різні напрямки зовнішньої політики Б. Хмельницького упродовж 1654 – 1657 рр. та дозволяє досягти мети дослідження й розв’язати визначені завдання.

1.2. Огляд джерел

Щодо джерельної бази дослідження, то це документи епістолярного характеру, зокрема листи Б. Хмельницького до зарубіжних монархів та можновладців. Тобто, найбільшу частину залучених до роботи джерел складає саме дипломатичне листування, яке надзвичайно різноманітне за змістом. Так, значну частину становлять листи, за якими можна простежити історію українських посольств до Варшави, Москви, Бахчисараю, Стамбулу, Стокгольму та інших держав. Їх авторами були не тільки гетьман чи генеральний писар, але й українські дипломати, представники духовенства. У створених ними листах уточнювалися найважливіші і часто найсуперечніші питання переговорів, будувалися плани спільного воєнного походу проти Речі Посполитої, пропонувалися для затвердження царем “права й вольності” Війська Запорозького. В дипломатичному листуванні відобразилася насамперед діяльність Б. Хмельницького упродовж 1654 – 1657 р. щодо

створення широкої коаліції держав Центральної та Східної Європи проти Речі Посполитої, його прагнення використати їхній воєнний потенціал [1, с. 507-604; 2, с. 375-387; 4; 13; 14; 15, с. 311-622; 18; 28; 30; 33].

Значно менше листів, в порівнянні з іншими зовнішньополітичними напрямками, які б дозволи детальніше простежити українсько-турецькі й, особливо, українсько-шведські відносини [8, с. 319-326; 24, с. 43].

Цінну інформацію про сутність зовнішньополітичної стратегії гетьмана за різними напрямками містять дипломатичні інструкції, які створювалися в гетьманській канцелярії за прямою участю Б. Хмельницького. Як зазначає відомий джерелознавець Ю. Мицик, дипломатичні інструкції представляли собою порівняно стислі документи, в яких у формі тез окреслювалася загальна позиція українського уряду, тактична лінія дипломатів [26, с. 95]. Важливість цього виду матеріалів зумовлена тим, що саме вони дають найточніше уявлення про справжні цілі посольств, характер зовнішньої політики гетьманського уряду упродовж визначеного в роботі хронологічного періоду. У найдетальніших інструкціях містяться важливі оцінки міжнародного становища козацької України, успіхів і невдач зовнішньополітичного курсу Чигирин [15, с. 311-622; 30, с. 152-157, 198-205, 222-223].

Необхідно зазначити, що крім головної інструкції, послы могли отримувати й додаткові, що зумовлювалося різкими змінами ситуації, непередбаченими ускладненнями, що виникали в ході переговорів і потребувало внесення коректив.

Особливість вміщених в інструкціях даних у тому, що вони вимагають особливо критичного аналізу, оскільки їхня фіксація в документі зумовлювалася тактичними міркуваннями, залежала від міжнародної ситуації, яка могла швидко змінюватися, та зовнішньополітичних цілей гетьмана, що висилав посольство.

Особливий різновид дипломатичних джерел складають донесення послів та гінців, поява яких була викликана необхідністю підтримувати

зв'язок між послами та гетьманом й урядом. Важливим обов'язком послів було інформування уряду про хід виконання дипломатичної місії, важливі новини переважно військового та політичного змісту. Крім того, у донесеннях послы інформували гетьмана про виникнення якихось ускладнень, непередбачених обставин, просили про додаткові інструкції та роз'яснення. Причому часто, щоб виробити якісь нові рекомендації, негайно скликала гетьманом рада [15, с. 311-622; 27].

Донесення важливі ще й тим, що висвітлюють питання про те, як формувалися уявлення про національно-визвольну боротьбу українців у правителів сусідніх держав, а також пояснюють причини багатьох їхніх зовнішньополітичних акцій.

Важливі дані з історії зовнішньої політики Б. Хмельницького містяться в археографічних публікаціях, здійснених І. Бутичем [8; 9], Ю. Мициком [13-14; 24-26], В. Степанковим [29, с. 36-69], Я. Федоруком [31, с. 135-145]. Також значну кількість матеріалів з історії дипломатичних відносин козацької України з іншими державами, зокрема Річчю Посполитою, містять польськомовні збірки джерел, які дозволяють подивитись на діяльність гетьмана очима короля й дипломатів Речі Посполитою [32; 33].

Чимало інформації з проблематики зовнішньополітичної стратегії гетьмана Б. Хмельницького упродовж 1654 – 1657 рр. міститься і в літописах [10; 22-23]. Так, наприклад, Г. Грабянка відзначив неабиякий дипломатичний хист гетьмана: “був людиною хитрою у військовій справі і дуже розумною, знав задуми ляхів щодо козаків, знав суєтність їхніх клятв і розумів їхні військові задуми та все це глибоко в серці тримав, зовні привітністю прикривав, вів себе так, ніби ніякого зла на ляхів не тримає” [22, с. 87].

Отже, залучена до написання роботи джерельна база з проблеми зовнішньої політики Б. Хмельницького у 1654 – 1657 рр. є достатньо чисельною і репрезентативною, що дозволяє в повній мірі розкрити її сутність, особливості реалізації та визначити успіхи й невдачі в контексті розбудови української державності.

1.3. Методологічні засади дослідження

Методологічною основою магістерської роботи є принципи історизму і об'єктивності, які забезпечили з'ясування умов реалізації Б. Хмельницьким зовнішньополітичної стратегії упродовж 1654 – 1657 рр. Зокрема, принцип історизму дозволив сформувати максимально повну картину відносин козацької України з сусідніми державами в конкретно-історичних умовах середини XVII ст. Дотримання цього принципу дозволило також простежити вплив різних постатей в середовищі українського уряду на рішення гетьмана в зовнішньополітичній площині.

Принцип об'єктивності посприяв максимально адекватному відтворенню політики Б. Хмельницького щодо Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії, Молдавського князівства, Трансильванії, Швеції, Московії на основі аналізу даних наявних джерел та наукових здобутків попередніх дослідників.

Важливу роль відіграв також принцип всебічності, в результаті застосування якого вдалося висвітлити цілий ряд чинників і факторів, які визначали рішення гетьмана в контексті розробленої ним та його урядом зовнішньополітичної стратегії.

Щодо методів, використаних у процесі написання магістерської роботи, то основним є проблемно-хронологічний, який дав можливість здійснити комплексний аналіз зовнішньополітичної діяльності гетьмана зазначеного періоду часу.

Метод системного аналізу дозволив розглянути політику гетьмана щодо інших держав як цілісне явище, що складалося з окремих взаємопов'язаних компонентів: рішень гетьмана, заходів уряду, ухвал генеральної й старшинської рад, конкретних дій послів, які входили до складу дипломатичних посольств. Водночас, зовнішня політика Б. Хмельницького розглядається в роботі як складова частина тогочасної

системи міжнародних відносин, активними гравцями в якій були Кримське ханство, Туреччина, Московія, Швеція, Австрія, Молдавія, Валахія, Трансільванія та ін.

Також застосовувалися методи порівняння та узагальнення: посприяли розкриттю еволюції зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького у чіткій хронологічній послідовності – від січня 1654 р. і до смерті гетьмана 6 серпня 1657 р. Історико-порівняльний метод дозволив визначити спільні та відмінні риси у політиці гетьмана по відношенню до названих вище держав.

Методи синтезу і аналізу використовувалися для дослідження різних напрямів дипломатичної активності гетьманського уряду.

Отже, аналіз історіографії з проблеми дослідження засвідчує, що наукові здобутки вчених є досить вагомими і містять достатній інформаційний потенціал для вивчення сутності і головних завдань зовнішньої політики Б. Хмельницького упродовж 1654 – 1657 рр. Це ж саме стосується і наявної джерельної бази, представленої в роботі різновидами дипломатичної документації – укладені договори, дипломатичні інструкції на переговори, дипломатичне листування гетьмана та українських урядовців з представниками інших держав.

В комплексі весь інформаційний пласт дозволяє в повній мірі розв'язати визначені дослідницькі завдання. Посприяли цьому також і використані принципи (історизму, об'єктивності, всебічності) й методи (проблемно-хронологічний, системного аналізу, порівняння, узагальнення) наукового дослідження.

Розділ 2. Укладення договору з Московією та його вплив на внутрішньополітичне й міжнародне становище козацької України

2.1. Зовнішньополітична стратегія Б. Хмельницького до 1654 р. та місце Московії у ній

Від самого початку у 1648 р. національно-визвольної боротьби, яка стартувала у форматі козацького повстання з поступовим переростанням у національну революцію, гетьман Війська Запорозького Б. Хмельницький добре розумів, що здобути перемогу в боротьбі з такою державою, як Річ Посполита, наодинці буде практично неможливо. Виходячи з усвідомлення цього, він докладав значних зусиль для пошуку надійного союзника. Через це його військова діяльність була тісно пов'язана з дипломатичною, яка іноді набувала першорядного значення. Козацька Україні намагалася налагодити дипломатичні зв'язки з оточуючими її державами, зокрема з супротивниками Речі Посполитої. Гетьман виявляв надзвичайну енергію та гнучкість, укладаючи союзи, створюючи коаліції, які могли б забезпечити незалежність Українській державі [39, с. 52].

Як відомо, одним з перших йому вдалося укласти військовий союз з Кримським ханством. Водночас, Б. Хмельницький проводив перемовини і з Османською імперією про можливу участь цієї країни у війні проти Речі Посполитої. Прагнучи ізолювати Річ Посполиту, гетьман також налагоджував відносини з Валахією, Молдавією, Трансільванією, Швецією. Активно велися переговори з Московським царством. Було встановлено дипломатичні зв'язки з Австрією, Англією, Венецією [49, с. 59-60].

Значною мірою це відбувалося завдяки глибокому розумінню Б. Хмельницьким складної, а іноді й трагічної геополітичної ситуації, що склалася на той час навколо козацької України, урахуванню власних можливостей в боротьбі за визволення і розбудову вільної держави. Географічне розташування України відносно Речі Посполитої, Австрії,

Франції та інших європейських держав, з одного боку, і Туреччиною, Кримом – з другого, а також наявність таких північних сусідів, як Московія і Швеція, визначали її особливе геополітичне становище.

Активній та багатовекторній зовнішньополітичній діяльності сприяло досить непросте геополітичне становище козацької України, як зазначають В. Смолій та В. Степанков, Україна опинилася в геополітичному “чотирикутнику смерті”, адже жодному з її сусідів було не вигідне утворення та зміцнення молодого українського держави [85, с. 274].

В процесі розгортання національно-визвольної боротьби козацька Україна ставала тим місцем, де перетиналися інтереси різних держав, розгорталася напружена дипломатична боротьба. Відтак, Чигирин опинився у центрі важливих військових подій та дипломатичного протистояння. До Б. Хмельницького до Чигирини направлялися численні дипломатичні посольства. З невеликого козацького містечка Чигирин перетворився на осередок східної та південно-східної Європи, де зустрічалися дипломати різних держав. Чигирин ставав центром політичного життя Європи. Невипадково в орбіту українського протиборства з Річчю Посполитою опинилися втягнутими багато з європейських країн.

Козацька Україна вела боротьбу з сильним, досвідченим супротивником, який розв’язав справжню дипломатичну війну. Річ Посполита всіляко намагалася роз’єднати визвольний рух, відколоти козацьку старшину і реєстрове козацтво від поспільства. Польська дипломатія підбурювала султана проти козаків, втягувала Московію у війну проти Війська Запорозького. У 1650 р. польський король Ян-Казимир у зверненні до австрійського імператора Фердинанда III писав, що Б. Хмельницький загрожує усьому католицькому світу [44, с. 218].

Існували суперечності і в козацькому таборі. Зокрема, виникали розбіжності серед української старшини, деякі представники якої виступали за примирення з Річчю Посполитою. Поляки намагалися будь-якими заходами посіяти недовіру до Б. Хмельницького, підірвати його авторитет

серед населення. Задля цього король Ян Казимир у своєму листі до київського митрополіта С. Косіва доручив останньому поширювати серед населення чутки, що Б. Хмельницький “побусурманився у поганську віру” і тепер хоче віддати увесь народ “у турецьку та кримську неволю” [44, с. 258, 274].

Подолати такі труднощі Б. Хмельницькому вдалося завдяки своєму дипломатичному хисту. Він зумів дезорієнтувати і польського короля, і кримського хана. У протиборстві різних держав і політичних сил гетьману вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладати необхідні союзи, визначати вірні зовнішньополітичні спрямування.

Потрібно зазначити, що дипломатична діяльність козацької України мала свою специфіку: зовнішню політику визначав особисто гетьман. “Хмельницький, – писав І. Крип’якевич, – довів гетьманську владу до верхів могутності” [69, с. 198]. Як незалежний володар він тримав у своїх руках зносини з іншими державами, вів дипломатичні переговори, майстерно використовуючи суперечні інтереси різних країн для зміцнення міжнародного становища України. І лише в крайньому разі найбільш важливі питання зовнішньої політики вирішував на старшинських радах.

Найближчим порадником гетьмана у закордонних справах був генеральний писар І. Виговський, який брав участь у багатьох посольствах і виявив себе талановитим дипломатом. Б. Хмельницький також вів переговори з багатьма сторонами, посилював суперечності між сусідами, шукав забезпечення самостійності під гарантією всіх держав, що мали інтереси на Сході. Однак основну увагу він приділяв створенню союзів і коаліцій окремих держав, намагався створити міцний і широкий за своїм складом союз, де козацька Україна могла б відігравати вирішальну роль, виявляючи при цьому надзвичайну енергію та гнучкість [59, с. 31].

Б. Хмельницький дуже продумано провадив зовнішню політику, не ухилявся перед політичними інтригами, в той же час не підтримував всеціло ні одну із сторін. Оцінюючи дипломатичні дії Б. Хмельницького,

М. Грушевський писав: “Взагалі він хитрував старим козацьким звичаєм, і силкуючись залучити якнайбільше сусідів до своєї боротьби з Польщею, кожному говорив те, що йому було б приємно почути, аби тільки затягнути” [54, с. 289].

Національно-визвольна боротьба відбувалася у надзвичайно складних умовах. Українські землі, що перебували під владою Б. Хмельницького, оточували з усіх боків або відкриті вороги (Річ Посполита), або союзники, готові на зраду (Кримське ханство), або ненадійні “нейтральні” країни (Молдавія, Волощина та ін.). За таких умов дипломатична діяльність набирала особливого значення. Головним завданням для гетьмана ставав пошук надійного союзника, а звідси – визначення головного напрямку зовнішньої політики.

Першим таким зовнішньополітичним напрямом став для Б. Хмельницького намір одержати допомогу і військову підтримку від Кримського хана. Але спроба виявилася невдалою, бо татари неодноразово зраджували гетьмана. Так було під Зборовом 1649 р., коли Іслам-Гірей за спиною у козаків уклав мир з польським королем, і у 1651 р. під Берестечком і, нарешті, під Жванцем у 1653 р., коли кримський хан домовився з польським королем і уклав з ним Жванецький договір, за яким одержав право протягом 40 днів брати ясир на Волині. Потрібно наголосити, що двічі – під Зборовом і під Жванцем – польський король Ян Казимир був у безвихідній ситуації, з якої його врятували татари. Все це остаточно переконало Б. Хмельницького в тому, що на допомогу татар не варто було розраховувати, оскільки Кримське ханство не допустить існування незалежної Української держави [69, с. 188].

Невдачі з Кримським ханством змінили зовнішньополітичні наміри Б. Хмельницького. Тоді він обрав балканський вектор своєї політики. Виник план українсько-валахської угоди, навколо якої міг утворитися союз східних країн. Початок майбутнього союзу повинно було скріпити одруження сина Б. Хмельницького Тимоша з дочкою господаря Молдавії Василя Лупула

Роксандою. Батогська перемога 1652 р. і одруження Тимоша стали вагомим дипломатичним успіхом Б. Хмельницького, який забезпечував його просування на Балкани і можливість у перспективі включення до союзу Литви. За таких умов Річ Посполита втрачала досить сильного союзника.

Проте, у 1653 р. на Лупулу напали семигородський князь Ю. Ракоці і волоський господар. Тимош відправився на допомогу Лупулу, однак загинув під час облоги Сучави. Катастрофа балканської політики заподіяла страшний удар дипломатичній політиці Б. Хмельницького, який збирався посадити на молдавський престол Тимоша і тим самим забезпечити надійний західний кордон.

Значною дипломатичною акцією Б. Хмельницького були відносини з семигородським князем Ю. Ракоці як союзником у боротьбі проти Речі Посполитої. Однак дипломатичні переговори не дали бажаного результату. Гетьман іншого і не чекав. Він вів переговори з Ракоці лише заради того, аби показати полякам, що у нього може бути і такий союзник, як семигородське князівство [41, с. 145].

Ще одним важливим напрямом зовнішньої політики Б. Хмельницького до 1654 р. були дипломатичні зв'язки з Туреччиною, яка була зацікавлена у дружніх стосунках з козацькою Україною. Султан навіть пропонував Б. Хмельницькому прийняти турецьку протекцію.

Потрібно зазначити, що встановлення стосунків з османською імперією Б. Хмельницький розпочав у жовтні 1648 р., коли було відправлене посольство до Стамбула. Листування, обмін послами, грамотами і подарунками тривав як до 1654 р., так і пізніше. За твердженням Т. Чухліба, протурецька орієнтація українських правителів пояснюється необхідністю збереження цілісності та політичного існування Війська Запорозького [103, с. 94].

Відкритим в історіографії залишається питання про переговори у 1648 р., а саме чи була укладена угода? Свого часу М. Костомаров писав про протекторат в 1649-50 рр., О. Пріцак стверджував, що про протекцію йшлося

вже у 1648 р. Він же та Л. Пріцак-Гвоздик вважають, що підписання “османсько-козацького” договору сталося трохи пізніше – у другій половині 1650–1651 рр. [75; 76, с. 233]. Це підтверджується тим, що, влітку 1650 р. козацька Україна значно активізувала свої відносини з Османською імперією. На думку ж Т. Чухліба в 1649 р. між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгову угоду, т. зв. Капітуляцію під назвою “Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі” [103, с. 95].

Загалом, вже до 1654 р. Османська імперія, разом з її головним васалом Кримським ханством, розглядалася козацькою Україною вже не як непримиренний противник, а у якості потенційного протектора/сюзерена, а отже – союзника. Політику лавірування Б. Хмельницького між Туреччиною, Річчю Посполитою, Московією та Швецією продовжили його наступники на гетьманській посаді [103, с. 95-100].

Протурецьку орієнтацію гетьмана дослідники пояснюють бажанням забезпечити входження козацької України до міжнародної спільноти на умовах визнання себе васалом турецького султана, а потім і московського царя. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями лише як провінція Речі Посполитої [62, с. 65; 89, с. 226].

Особливості османської політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Високої Порти забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету) й таким чином позбавити турецького султана Мегмеда IV Авджи можливості за спиною Чигириня вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою. Дуже важливим для економіки молодій державі залишався вихід до портів Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі.

Очевидно, що втілити такі свої плани у життя Б. Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік короля Речі Посполитої, що змушувало гетьмана знову шукати захисту у Москви. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, так і не змогла надати необхідної військової допомоги козацькій Україні ані в 1651 р., ані в 1653 р., ані в 1655 р., тобто тоді, коли оголошувалося про підлеглість українського гетьмана турецькому султану [103, с. 101].

В. Степанков, дослідивши зовнішньополітичний курс українського уряду щодо Москви і Порту у 1648-1654 рр., прийшов до висновку про те, що натяки на прийняття протекції до весни 1653 р. були швидше містифікацією, викликаною потребою політичної і військової допомоги, а з весни 1653 р. погіршення геополітичного становища змусило українську еліту усвідомити цю необхідність. Відхилення турецької протекції було наслідком відсутності єдності серед старшини, оскільки одна її частина орієнтувалася на Московію, а інша традиційно не сприймала ісламський світ в особі султана Османської імперії. Дослідник також вважає, що відмова від прийняття турецької протекції весною 1651 р. була істотним дипломатичним прорахунком Б. Хмельницького й старшини [89, с. 223-234].

На думку В. Щербака, переговори про протекторат 1650-1651 р. не завершилися його прийняттям швидше через усвідомлення Б. Хмельницьким неможливості отримання князівського титулу з рук іноземного монарха та наявність в середовищі старшини промосковського та пропольського угруповань [105, с. 39].

Влітку 1653 р. становище Української держави стало близьким до критичного: обезлюднення великих регіонів внаслідок воєнних дій, голодовок й епідемій призвело до скорочення вдвічі чисельності армії; переживало глибокий занепад господарське життя; посилювалася емоційно-психологічна втома населення від виснажливої довготривалої боротьби; наростало його невдоволення політичним курсом гетьмана, прорахунки якого

у молдавській політиці призвели до утворення антиукраїнської коаліції у складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії й Трансільванії; ускладнилися відносини з Кримом; польський уряд розпочав у серпні військові дії. Відхилення турецької протекції спонукало Б. Хмельницького та його оточення активізувати зусилля по отриманню допомоги з боку Московії, яка почала відходити від попереднього курсу щодо України. Адже її уряд не влаштувала ні поразка гетьманату у війні з Річчю Посполитою, ні прийняття ним протекції Порти, оскільки обидва варіанти таїли ускладнення для реалізації власних геополітичних планів. Окрім цього, російська еліта проймалася ідеєю, що взяття Війська Запорозького під протекцію – це початок “довгоочікуваного торжества Православ'я та Православного царства, здійснення призначення, уготованого московським государям” [89, с. 231].

З початку гетьманування важливе місце в діяльності Б. Хмельницького займали відносини з Московією. Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на характер московської політики Б. Хмельницького. Українсько-російські контакти даного періоду започаткував лист гетьмана до царя від 8 червня 1648 р. Названий документ не раз розглядався в історичній літературі та отримав неоднозначне трактування в історіографії. Теза про те, що лист гетьмана до Москви мав започаткувати переговори про приєднання України до Росії, була розвинута істориками радянської доби [44, с. 59] і стала одним із наріжних каменів абсолютно безпідставної й абсурдної концепції про прагнення Б. Хмельницького “возз'єднати” Україну з Росією в єдиній державі.

Чи не поодиноким винятком з цього правила була висловлена І. Крип'якевичем думка стосовно того, що мотивом написання листа була спроба схилити Олексія Михайловича до надання військової допомоги українській армії та заохотити його до боротьби за польський трон, який після смерті короля Владислава IV залишився вакантним [69, с. 56].

Пізніше, під впливом патріарха Паїсія, який загалом підтримував тісні

контакти з московськими духовними та світськими властями, у гетьмана та його оточення зароджується ідея широкомасштабного використання московської допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. Адже вже після розмов з вселенським патріархом, який надзвичайно високо цінував заслуги гетьмана в справі захисту православної віри, титулував його “князем Русі”, але водночас не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримом, гетьман відрядив до Москви свого посла полковника Силуяна Мужилівського [86, с. 117].

Водночас, гетьманський уряд не полишав намірів посадити на польський трон короля не католика (трансільванського князя або московського царя), оскільки Військо Запорозьке присяги Янові Казимиру не складало. Тобто, “московська карта” була важливою, але не єдиною в тогочасній дипломатичній грі гетьмана. У першій половині 1649 р. він активно контактував з трансільванським двором, прагнучи організувати спільний антипольський похід.

Однак плани Б. Хмельницького щодо використання Москви й Трансільванії в боротьбі проти Польщі тоді так і не були втілені в життя. Влітку 1649 р. в боротьбі за звільнення з-під влади польського короля Військо Запорозьке могло використати лише Кримське ханство, а наскільки “надійною” була його допомога – засвідчили результати Зборівської битви. Після неї українсько-російські відносини значно погіршилися, оскільки пригнічений невдачею, гетьман вбачав одну з її головних причин у небажанні Москви надати Війську Запорозькому необхідну військову допомогу. Зростання напруження в стосунках з царем у цей час виявилось у відвертих висловлюваннях гетьманом свого невдоволення позицією російського уряду. Як зазначають В. Смолій та В. Степанков, гетьманські погрози були своєрідним проявом душевного надлому, кризи, спричиненої зборівськими ексцесами [78, с. 129].

На політичний курс Б. Хмельницького в стосунках з царем значний вплив мала й позиція кримського хана, який наполегливо схиляв гетьмана до

спільного походу на московське порубіжжя. Тому інформація про українсько-кримські плани значно непокоїла Москву. Водночас гетьманський уряд не хотів допустити повного розриву чи значного загострення українсько-російських відносин. Так, взимку 1650 р. Б. Хмельницький докладав значних зусиль до того, аби унеможливити участь українських полків у каральній акції Іслам-Гірея проти донських козаків, а в середині березня проігнорував накази польського короля про підготовку до комбінованого польсько-кримського походу проти Московії, плани якого розроблялися з осені 1649 р. Проте, нерішучість царського уряду, його відмова надати військову допомогу Війську Запорозькому змусили гетьмана на початку 1650 р. знову активізувати контакти зі Стамбулом. Щоправда, наприкінці 1650 – початку 1651 рр. поліпшуються українсько-російські відносини. Дослідники припускають, що саме тому гетьман не поспішав з прийняттям протекції Порти [90, с. 20].

Певні надії стосовно можливості в майбутньому залучити Московію до боротьби з Річчю Посполитою українському керівництву вселяли рішення Земського собору, що розпочав роботу в Москві 19 лютого 1651 р. Зокрема, московське духовенство визнало за можливе в разі невиконання польською стороною умов “вічного миру” дозволити царю прийняти в підданство Військо Запорозьке. Проте, наявні джерела не дають змоги з’ясувати форму цього підданства. Дещо раніше, в березні 1652 р., коли Б. Хмельницький через свого посланця І. Іскру запропонував негайно прийняти під свою опіку Військо Запорозьке, уряд царя погодився взяти лише соціальну структуру, без території, на якій воно базувалося [47, с. 39].

Поразка українського війська під Берестечком призвела до укладення Білоцерківського мирного договору, який зводив нанівець автономію козацької України та спричиняв значне загострення соціальних суперечностей на Наддніпрянщині. Незважаючи на блискучу перемогу у 1652 р. під Батогом внутрішньополітичне становище козацької України та геополітична ситуація в регіоні не лише не поліпшилися, а й значно

ускладнилися. Перед Б. Хмельницьким постала дилема: визнати владу польського короля, відмовившись від усіх здобутків у царині державотворення, або ж заручитися військовою підтримкою чужоземних правителів, поступившись власним суверенітетом.

Потрібно зазначити, що станом на середину 1653 р. шанси на політичне розв'язання конфлікту з Річчю Посполитою шляхом задоволення королем і сеймами вимог Війська Запорозького як тогочасного репрезентанта політичної волі українського народу були вельми мізерними. Переконливим свідченням того, що польський уряд на чолі з великим коронним канцлером С. Корицінським не бажав іти на політичний компроміс з керівництвом Війська Запорозького, стали результати дипломатичної місії до Речі Посполитої посольства російського на чолі з Б. А. Рєпніним-Оболенським влітку 1653 р. [90, с. 21].

У радянській історіографії панувала думка про те, що царський уряд вже після Земського собору 1651 р. розпочав активну підготовку до прийняття Війська Запорозького під зверхність царя та збройного протиборства з Річчю Посполитою. Проте, як свідчать результати новітніх наукових досліджень, усвідомлення неминучості війни з Річчю Посполитою прийшло до царя та його оточення значно пізніше. Навіть навесні 1653 р., тобто уже після ухвал Земського собору стосовно необхідності надання військової допомоги Війську Запорозькому, в Москві виношували плани політичного залагодження конфлікту в Україні [46, с. 83].

Водночас, у першій половині 1653 р. царський уряд володів інформацією про активізацію відносин Чигирин з представниками турецького султана. Підтвердженням цьому була грамота великого візира Мустафи на ім'я Б. Хмельницького, в якій повідомлялось про те, що султан, милостиво реагуючи на прислану йому останню чолобитну про прийняття гетьмана і Військо Запорозьке “в підданство і покровительство”, погоджувався виявити стосовно них свою високу ласку. Щоправда, захист свого нового васала Порта планувала здійснювати силами Кримського

ханства, з приводу чого було вислано відповідне розпорядження кримському ханові Іслам Гірею.

У свою чергу Б. Хмельницький, пославшись на несприятливий для переговорів час, просив турецького посла поки що зачекати. А сам тим часом намагався успішно розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою. І, як показав розвиток українсько-російських взаємин у наступні місяці, йому це блискуче вдалося. Так, 3 червня І. Виговський повідомив посланцям путивльських воєвод про наміри Порти прийняти під свій захист козацьку Україну, що стурбувало царський уряд і вже 22 червня Олексій Михайлович звернувся до Б. Хмельницького з грамотою, в якій йшлося про рішення “...вас пиряти під нашу уарської величності високу руку”. Скликаний на Покрову 1 (жовтня) Земський собор ухвалив рішення: “... щоб їх не відпустити і підданство турецькому султану або кримському хану..., гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з городами і землями прийняти...”. Як зазначав М. Грушевський, лише “по довгих ваганнях, московське правительство рішилося прийняти Україну під царську руку й розпочати з Польщею війну” [54, с. 292].

Отже, від початку у 1648 р. національно-визвольної боротьби налагодження дипломатичних відносин з іншими країнами як можливими союзниками по антипольській коаліції відіграло важливе значення у політиці Б. Хмельницького. Першою державою у цьому відношенні стало Кримське ханство. Паралельно велися переговори з представниками султана, який мав на меті встановити з українським гетьманом договір, подібний до того, який він мав з кримським ханом. Здійснювалися спроби включення до антипольської коаліції Молдавського князівства. Досить динамічними були і відносини Б. Хмельницького з Трансільванією. Проводилися переговори і з Московією, відносини з якою були складними і напруженими. Починаючи з 1648 р. гетьман час від часу звертався до Москви з проханням допомогти в боротьбі з Річчю Посполитою. Певна допомога надавалась, але на більш тісний союз Москва не йшла аж до кінця 1653 – початку 1654 рр.

2.2. “Березневі статті” 1654 р.: зміст та наслідки для козацької України

Після ухвали Земського собору для завершення правового оформлення прийняття царської протекції до козацької України 19 жовтня 1653 р. вирушило посольство В. Бутурліна. Щодо власне рішення Земського собору, потрібно зазначити, що воно приймалося без попереднього узгодження з Чигирином основних умов протекції, які б визначали права й обов’язки обох сторін, що суперечило тогочасній європейській практиці юридичного оформлення міждержавних відносин. Наявні джерела не дозволяють простежити реакцію Б. Хмельницького та його оточення на цю особливість акту про протекцію. Гетьман і представники уряду про це рішення царя дізналися під час Жванецької військової кампанії проти поляків, що завершилася укладенням 15 грудня Кам’янецького кримсько-польського договору. Він мав для козацької України катастрофічні наслідки, оскільки не передбачав визнання самого факту її існування взагалі (лише козацтво отримувало підтвердження своїх прав і свобод відповідно до пунктів Зборівського договору). Кримське ханство і Річ Посполита досягли також згоди на негайну окупацію її теренів польськими підрозділами й повернення шляхти до маєтків [87, с. 16-17].

Трагізм ситуації полягав у тому, що козацька Україна не могла власними силами вести успішні військові дії на трьох фронтах, а отримати військову підтримку на той момент можна було лише за умови негайного прийняття царської протекції. Відтак, саме усвідомлення безвихідності військово-політичної ситуації врешті-решт змусило гетьмана й старшину відмовитися від вимоги до російського посольства присягнути від імені царя на тому, що “їх, гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке, польському королю не видавати, і за них стояти, і вольностей не порушувати, і хто був шляхтич, чи козак і міщанин, і хто в якому чину перед цим був і які маєтності мав, і тому б всьому бути як і раніше”, й погодитися на принесення

односторонньої присяги. Тобто, переяславський акт прийняття царської протекції становив собою не результат тривалих переговорів обох сторін про її умови, а зроблений під тиском обставин вимушений крок, спрямований на пошук виходу з вкрай скрутного становища [51, с. 47].

Щодо особливостей політико-правового образу козацької України в тогочасних уявленнях московської правлячої верхівки, то вона бачилася державним утворенням, яке не мало зв'язку зі спадщиною княжих часів. Попри усі зусилля гетьманського уряду та Зборівську угоду законність існування козацької України уявлялася московським урядовцям дуже сумнівною і головно через нелегітимність козацтва як представницького стану. Царським двором воно так і не було визнано “політичною нацією”, а тому не підпадало під аргументи ідеї, традиційно використовуваної московською дипломатією для обґрунтування перед Литвою, а потім і Річчю Посполитою своїх претензій на українські землі. “Політичною нацією” для Москви залишалася українська шляхта, яка й репрезентувала безперервність історичного розвитку українських земель і була тим єдиним станом, що тільки й міг бути суб'єктом легітимних зносин з приводу київської спадщини [38, с. 311-312].

Важливо пам'ятати, що зазначені переконання владної верхівки Московії стали головною причиною відтягування нею упродовж 1648 – середини 1653 рр. позитивного рішення з приводу звернень Б. Хмельницького по військову допомогу, а після – кроків, спрямованих на наповнення конкретним змістом проголошеного наміру прийняти козацьку Україну “під високу царську руку”. Небажання зв'язуватися з нелегітимним станом переважало над спокусою здійснити через козацтво свою давню мрію щодо поширення своїх політичних впливів на територію, на яку московські великі князі претендували від кінця XV ст. і яку тепер контролювали козаки, а не легітимна для царського двору еліта. Лише загроза турецького протекторату над козацькою Україною та успіх династичного проекту гетьмана в Молдові (звістка про смерть Тимоша дійшла до Москви лише в

листопаді) змусили царя наважитися перейти Рубікон. До того часу Варшава та Чигирин ще й встигли доволі сильно послабити одна одну, що створювало для Московії очевидні вигоди [38, с. 312].

Змушена зовнішніми обставинами передчасно для себе приймати рішення, Московія працювала буквально з коліс і на ходу коригувала аргументацію відповідно до з'ясування уявлень козацтва та й українського духівництва про підстави підданства цареві.

Черговим етапом московських ідеологічних напрацювань стало прийняття й перекручення після Переяславської ради 1654 р. на власний розсуд української аргументації законності й історичної обумовленості царського протекторату над козацькою Україною. Аргументація ця відсилала до ідеї першості Києва та до ідеї Малої та Великої Русі. У московській редакції все обернулося поширенням на козацтво й Гетьманщину династичної теорії, що, однак, означало ні що інше, як визнання Москвою за козацтвом місця під сонцем, тобто “народом політичним”, і то не лише Гетьманщини, а й усіх українських земель. Це свідчило про досягнення Б. Хмельницьким та його однодумцями своєї надії – всеохопного улегітимнення Гетьманщини, а саме: узаконення козацтва як представницького стану, гетьманської влади, претензій козаків на включення до своєї держави усіх етнічних українських земель [84, с. 57].

18 січня 1654 р. в Переяславі відбулась козацька рада, яка підтримала наміри уряду Б. Хмельницького перейти під протекцію царя. Потрібно зазначити, що концептуальні погляди гетьманського уряду на характер договору швидко еволюціонували у порівнянні з кінцем 1653 – початком 1654 р. Так, старшинські наради, що пройшли наприкінці січня – в першій половині лютого спочатку в Корсуні, а пізніше в Чигирині, увінчалися виробленням досить зрілого проекту договору, в якому було відображено інтереси насамперед козацтва та певною мірою українського суспільства в цілому, а також гарантовано непорушність суспільно-політичного і соціально-економічного устрою української держави, її суверенітет як у

сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики [3, с. 445-452].

Водночас, ідеологічні маніпуляції Московії остаточно прояснюють сутність московської концепції Переяслава 1654 р. – беззастережне прилучення через козаків спершу Гетьманщини, а далі й усіх українських земель, як нібито невід'ємної частини “царської отчини”, незаконно відібраної Польсько-Литовською державою. Проте, тактика ж реального поглинення Гетьманщини на момент Переяславської ради 1654 р. ще не була розроблена. Її формування активізувалося вже після неї [61, с. 26].

Українське посольство на чолі з переяславським полковником П. Тетерею та генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним прибуло у Москву 22 березня 1654 р., а наступного дня відбулася аудієнція в царя. 24 березня на прохання російської сторони українські послы представили свої пропозиції у письмовому вигляді. Для остаточного вирішення справи було скликано боярську думу, у засіданні якої брав участь й цар. Більшість з присутніх бояр схвалювали пропозиції уряду Б. Хмельницького. Негативними були лише царські резолюції щодо фінансових взаємин сторін. Гетьман волів сплачувати цареві за його покровительство та військову допомогу певну сталу щорічну данину, так як це відбувалося у стосунках турецького султана з трансільванським князем чи молдавським господарем. Натомість, цар вимагав, щоб всі податки з українського населення збиралися на його користь і під контролем його представників. А вже з царської казни мали виділятися кошти на утримання війська, козацької адміністрації, ведення зовнішньополітичної діяльності та ін. [42, с. 96].

Суперечності існували й у питанні зовнішньополітичної діяльності Чигириня. Гетьман прагнув бути абсолютно вільним у справі відправки своїх чи прийому чужих послів, а цар наполягав на інформуванні про прибуття тих посольств, що мають на меті “добрі” помисли щодо царя, та затримувати тих, хто прибув зі “злими”. З цього вже було зрозуміло, що гетьман позбавлявся права дипломатичних контактів без відповідного царського указу з урядами Речі Посполитої та Османської імперії. Крім того, у Москві відмовлялися від

виплати козакам царського жалування, аргументуючи таку позицію значними витратами на підготовку до війни з Річчю Посполитою [3, с. 449].

Наприкінці березня, за результатами перемовин нарешті було остаточно сформовано текст угоди, що складалася з 11 статей й отримала назву “Березневих статей”. Негативом для козацької України було те, що доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви. Проте загалом договір 1654 р. не перекреслював досягнень українського уряду в царині творення власної держави. Козацька Україна зберігала за собою права політичної автономії, які дозволяли ефективно розвивати як власну внутрішню політику (засновану на вироблених власних традиціях і правових нормах та керовану місцевою адміністрацією), так і лише дещо обмежену зовнішню політику [80, с. 126].

Аналіз сформульованих Б. Хмельницьким вимог Війська Запорозького у формі “Проханья” до царя дає підстави стверджувати, що він намагався зберегти за Українською державою повний державний суверенітет – власні уряд, політично-правову систему, соціальну структуру суспільства, армію, адміністративний поділ. Саме в цьому – збереженні за козацькою Україною завойованої в боротьбі самостійності – він убачав і сенс рішення Переяславської ради [79, с. 538-539].

Щодо позиції російської сторони, то її суть простежується за двома відомими документами: “Статті Богдана Хмельницького” від 21 березня, затверджених царем і боярською думою, та жалуваній грамоті царя гетьманові й Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей від 27 березня. Їх зіставлення свідчить, що, за невеликим винятком, прохання гетьмана царським урядом були задоволені. Зокрема, гарантувалося збереження прав і вольностей Війська Запорозького, традиційні принципи обрання гетьмана й прерогативи його влади, чисельність реєстрових козаків, розміри платні їм і старшині, права та привілеї шляхті й православному духовенству, міське самоуправління тощо. Певні обмеження стосувалися лише зовнішньополітичної діяльності: уряд дозволив приймати послів з

наступним повідомленням у Москву про хід і зміст переговорів, але наказав затримувати тих послів, які прибули б з небажаними для царя справами, і не відпускати їх назад без царського розпорядження. Водночас заборонялося підтримувати дипломатичні зносини з урядами Речі Посполитої та Порту. Крім цього, цар виявив ініціативу направити в козацьку Україну своїх представників для з'ясування розмірів доходів і визначення сум, які належало виплачувати в казну. З них мала нараховуватися й платня козакам та старшині [21, с. 97].

Тобто, прийнявши у своє підданство гетьмана та Військо Запорозьке, російський уряд пішов на визнання за козацькою Україною чинного в її межах політичного устрою, правової системи, адміністративного поділу, армії, незалежності в проведенні внутрішньої соціально-економічної політики. Зі свого боку козацька Україна визнавала протекцію царя, мала щороку виплачувати до російської скарбниці певну суму данини й втрачала право на проведення самостійної зовнішньої політики (відносини з Річчю Посполитою й Портою заборонялися взагалі). На думку В. Смоля й В. Степанкова, укладений договір за своїми формально-правовими ознаками, найвірогідніше, передбачав встановлення поширених в тогочасній Європі відносин протекторату [78, с. 539].

Загалом, договір 1654 р. про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя виглядав як результат розвитку українсько-російських політичних взаємин 1649 – 1653 рр., а також як такий, що враховував конфігурацію регіональної міжнародної взаємодії, яка склалася на той у Центрально-Східній Європі. Водночас, як зазначають сучасні українські дослідники, укладення договору не варто сприймати як прояв реалізації жорстко детермінованої об'єктивної даності, що впливала з усієї попередньої історії політичного розвитку України та Росії. Пояснюється це тим, що зміна будь-якого компонента структури тогочасної регіональної взаємодії (наприклад, успіх придунайської політики Б. Хмельницького чи можливість політичного розв'язання головних суперечностей у стосунках

Гетьманату з Польською Кораною) могла призвести до того, що справа визнання Військом Запорозьким протекції російського монарха стала б неактуальною [80, с. 126].

Важливо зазначити, що правова невизначеність характеру відносин між обома державами, різне бачення політичного сенсу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх незгод і суперечностей. Якщо українська сторона розглядала договір з Московією як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська – як акт включення козацької України до складу своїх володінь, реалізацію ідеї “збирання руських земель”. Відтак кожна по своєму формувала наріжні принципи політичних відносин і визначала пріоритети зовнішньополітичної діяльності [80, с. 127].

Річ була в тому, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української держави з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин (відсутність прошарку великих землевласників, фільваркової системи господарства, наявність особистої свободи основної маси селян та їхнього права на володіння землею, потенційних можливостей еволюції козацького господарства фермерським шляхом, міського самоуправління) були часто діаметрально протилежними, що й породжувало конфронтацію між ними. Більше того, правлячі кола Московії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного устрою України, з намаганням козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької держави [79, с. 542].

Перші розбіжності проявилися упродовж весни-літа 1654 р. Зокрема, для утвердження своєї присутності російські воєводи звели у Києві фортецю, чого договір взагалі не передбачав. Крім того, існували наміри Москви розіслати воєвод до інших міст, а також негайно розпочати перепис “доходів у всій Малій Росії, по всіх містах і селах” [69, с. 309-311]. Розбіжності у

сприйнятті сутності укладеного договору проявлялися і в стратегічних планах воєнних дій: намагаючись оволодіти Білорусією й Литвою та закріпитись у Прибалтиці, царський уряд робив ставку на удар саме у цьому напрямку, ігноруючи той факт, що основну військову потугу Речі Посполитої становила не литовська, а коронна армія. Виходило, що справа ведення воєнних дій падала виключно на плечі українського війська. Крім того, після укладення в липні польсько-кримського договору про “вічну приязнь” ставала реальною небезпека вторгнення в козацьку Україну орди. Відтак, виникала загроза ведення війни на двох фронтах та ще й ослабленою в контексті чисельності армією, оскільки на вимогу царя в Білорусію було відправлено 20 тис. вояків [56, с. 905-909; 78, с. 465-467].

Таке ігнорування українських інтересів змусило гетьмана, починаючи з травня, наполегливо переконувати царський уряд у необхідності негайного спрямування на допомогу потужного війська [15, с. 346]. Проте ці дипломатичні зусилля зазнали невдачі, оскільки у Москві на них не відреагували. Довідавшись про наближення польської армії, на початку листопада Б. Хмельницький знову надіслав до царя посланців з проханням надіслати військову допомогу [15, с. 395]. Наприкінці листопада 1654 р. розпочалися бої, й лише протягом грудня гетьман неодноразово звертався до царя та його воєначальників, прохаючи негайної допомоги [15, с. 400-408]. Результатом повного ігнорування Московією укладеного договору стала окупація польськими підрозділами території Брацлавщини. Лише 23 січня 1655 р. Б. Хмельницький нарешті дочекався прибуття 10-12 тис. російського війська і негайно виступив у похід. Охматівська битва кінця січня – початку лютого 1655 р. не виявила переможця, тому польські й татарські підрозділи до кінця березня перебували на Брацлавщині, яку перетворили на пустелю [85, с. 188-190].

Саме трагічні наслідки воєнної кампанії літа 1654 – зими 1655 рр. засвідчили справжні наміри Московії щодо договору з козацькою Україною та змусили Б. Хмельницького внести корективи у зовнішньополітичний курс,

зокрема в напрямку активізації пошуку надійніших союзників.

Титм більше, що в подальшому часі суперечності у відносинах з царським урядом лише загострювалися. Так, під час західноукраїнського походу восени 1655 р. під час облоги Львова царські воєначальники вимагали штурмувати місто й добиватися капітуляції міщан та складання ними присяги цареві. Гетьману ціною значних зусиль вдалося переконати обмежитись лише викупом. Річ була у тім, що Б. Хмельницький, на відміну від царя і його воєвод, розглядав звільнені землі складовою не Московії, а козацької України й, зрозуміло, не хотів, щоб у містах розташовувалися російські залоги [15, с. 457; 18, с. 131-138; 50, с. 255; 56, с. 1114-1131; 81, с. 129].

Упродовж 1655 р. проявлялися розбіжності і щодо теренів Білорусії: вони підпорядковувалися українській владі, а російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь. У вересні 1655 р. царські титули були доповнені словами – “великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський”. Це свідчило про обмеження території Української держави лише Брацлавщиною, Київщиною та Чернігівщиною [51, с. 52].

З кінця 1655 р. зовнішньополітичні курси обох сторін принципово розійшлися: царський, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою. Шведському посольству на початку 1656 р. було відмовлено в подальших переговорах щодо укладення антипольського союзу. Уже з цього зрозуміло, що Москва не лише знехтувала вигідними пропозиціями Швеції, але й повністю проігнорувала зовнішньополітичні інтереси козацької України. Наприкінці травня 1656 р., не заручившись підтримкою жодного із союзників та не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, було оголошено війну Швеції [77, с. 112].

Інформацію про це Б. Хмельницький отримав в середині травня 1656 р., а на початку червня до нього надійшла царська грамота, де офіційно йшлося про наміри царя досягти примирення з Річчю Посполитою [81, с. 130]. Реакція гетьмана була вкрай негативною. Він намагався переконати

царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігав, що як тільки полякам вдасться вигнати шведів, вони відразу ж відмовляться від домовленостей з царським урядом [15, с. 502, 511, 522-523]. Але у Москві його не почули.

22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільно розпочалися російсько-польські переговори. Для захисту державних інтересів гетьман вирядив посольство Р. Гапоненка, яке, однак, не було допущене до участі в переговорах російськими дипломатами. Це означало відмову царського уряду в праві козацької України провадити самостійну зовнішню політику. Під час дебатів росіяни пішли на визначення теренів козацької України відповідно до Білоцерківського договору, хоча польські комісари мали інструкцію погодитися на умови Зборівського [56, с. 1235-1249; 107, с. 182-191].

3 листопада 1656 р. було підписано Віленське перемир'я між Московією та Річчю Посполитою, яке передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбургу та вибори царя майбутнім сеймом на польський трон із застереженням, що він зможе його посісти тільки після смерті короля. Перемир'я зафіксувало згоду Московії на залишення козацької України в складі Речі Посполитої, а її статус мав бути визначений у процесі додаткових переговорів між російськими, польськими та українськими комісарами.

Важливо зазначити, що розв'язання “української проблеми” в підписаних документах не було верифіковано. Проте вже сам факт обговорення цього питання за спиною української делегації й при тривалому замовчуванні змісту дискусій російською стороною, натомість щедрими коментарями з цього приводу польської сторони, спровокували восени 1656 р. в українсько-російських взаєминах серйозний конфлікт [81, с. 134].

Повне ігнорування у Москві озвучених Б. Хмельницьким вимог і побажань викликало негативну реакцію гетьмана й старшини. Після повернення посольства з Вільно гетьман зібрав старшинську раду, на якій порушив питання про доцільність розриву договору з Московією й продовження пошуку надійніших союзників. Хоча відповідної ухвали

прийнято не було, а роз'яснення уарського посла щодо змісту перемир'я дещо пом'якшили напруженість, все ж з того часу зовнішня політика Чигиринна набула незалежного від Москви характеру. Не сприйнявши укладеного перемир'я і не довіряючи польським урядовцям, уряд Б. Хмельницького розгорнув активну дипломатичну діяльність в контексті створення дієвої антипольської коаліції [1, с. 556; 15, с. 548-559; 52, с. 88; 56, с. 1251-1256, 1324-1325].

Що ж до подальших відносин з Московією, то українська дипломатія відстоювала як внутрішній суверенітет держави, так і її право на проведення самостійної зовнішньої політики. Так, під час переговорів на початку 1655 р. з царськими послами гетьман негативно сприйняв інформацію про намір царя зробити Київ другою столицею Московії, а також відхилив пропозиції щодо створення в козацькій Україні полків під командуванням царських воєначальників та направлення до українських міст російських воєвод [56, с. 1032-1034]. Коли в червні 1656 р. В. Бутурлін порушив питання про приїзд воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, Б. Хмельницький, пославшись на умови договору, заборонив їм з'являтися у цих містах [1, с. 563-570].

Отже, за умов, що склалися на кінець 1653 р., прийняття царської протекції ставало одним із небагатьох відносно прийнятних для уряду Б. Хмельницького шляхів виходу зі скрутного зовнішньополітичного становища. Проте, процес реалізації досягнутих в березні 1654 р. домовленостей засвідчив практично абсолютне їх ігнорування з боку царського уряду. Мета насправді полягала не в тому, щоб надати Чигирину військову допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої (чого власне і прагнув гетьман, укладаючи договір), а навпаки, скористатись ситуацією для встановлення власного контролю на козацькою Україною. Відтак, станом на середину 1657 р. суперечності між козацькою Україною та Московією значно загострилися. Сподівання гетьманського уряду на возз'єднання українських земель у межах єдиної держави з допомогою північного сусіда не справилися, а навпаки ще більше ускладнили досягнення зазначеної мети.

Розділ 3. Кримський і турецький напрями зовнішньої політики Чигирин у 1654 – 1657 рр.

3.1. Бахчисарайська дипломатія гетьмана та її результати

Потрібно зазначити, що договір з Московією 1654 р. здійснив значний вплив на співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, зокрема і в контексті небезпеки створення військово-політичного союзу Речі Посполитої з Кримським ханством. Тому гетьманський уряд вживав активні дипломатичні кроки, щоб не допустити ускладнення і без того непростого геополітичного становища козацької України. Важливе зовнішньополітичне завдання було і в тому, щоб нейтралізувати антиукраїнські заходи в Криму річпосполитських дипломатів. Саме з цими цілями наприкінці зими – початку весни 1654 р. до Бахчисараю відправлялись два посольства, які мали повідомити про прийняття царської протекції козацькою Україною й бажання гетьмана й уряду зберегти союз із ханом [11, с. 488; 55, с. 781].

В контексті кримської політики гетьманського уряду з початку 1654 р., то українським дипломатам справді доводилося працювати у надзвичайно складних і несприятливих для козацької України міжнародних реаліях. Річ у тім, що військові приготування Московії, про які у Варшаві добре були поінформовані вже на початку січня 1654 р., стали каталізатором активізації дипломатичних зусиль офіційної Варшави в кримському напрямі. Причому в нових умовах надважливим завданням став розрив українсько-кримського союзу. Так, ще 28 січня 1654 р. уряд Яна Казимира відіслав посольство до Трансильванії, ставлячи перед ним завдання переконати Дьєрдя II Ракоці виступити посередником перед Стамбулом у справі розриву союзу між Іслам-Гіреєм та Б. Хмельницьким [18, с. 280; 81, с. 178]. Подібно змісту інструкція була видана у Варшаві посольству у Молдавію, в якій зазначалося на необхідності довести її правителю, “яким страшним є той союз козаків з татарами”. Молдавський господар мав докласти усіх зусиль, аби “через слуг

своїх і приятелів у Порті” пробувати вплинути на султанський уряд у цьому питанні. Королівська інструкція акцентувала на тому, що “самим туркам страшна має бути та сила татарська і козацька, яка напевне найближчим часом на самих турок обернеться. Бо коли ми приймемо до ласки козаків, річ певна, що ... маючи море відкритим, одні морем, другі льодом з татарами захочуть проти Оттоманського Дому війну розпочати”. Відвернути війну Порти могла, на думку польського керівництва, лише відірвавши козаків від хана, “який так тісно з ними зв’язаний, аби на знак вірності і підданства свого до Оттоманської Порти віддав султанові турецькому Хмельницького, спіймавши і взявши його в окови” [18, с. 283-284].

В такій непростій ситуації Б. Хмельницький намагався досягти розриву воєннополітичного союзу Речі Посполитої з Трансильванією, Валахією та Молдавією й якщо не поновити дружбу з ними, то хоча б забезпечити їх нейтралітет у майбутній війні з Річч Посполитою. Для цього він скористався з повернення в першій половині лютого від Дьєрдя II Ракоці М. Суличича, через якого князь передав листа гетьманові з пропозицією не вдаватися до воєнних дій проти нього. 20 лютого гетьман послав йому відповідь, висловлюючи побажання щодо відновлення “найтіснішої дружби” й прохання не надавати “допомоги нашим ворогам”. Відрив Трансильванії від союзу з Річч Посполитою він уважав настільки політично важливим для козацької України, що недвозначно заявив її правителеві про можливість забути про причетність останнього до смерті Тимоша: “Мій син без мого відома захищав батька й намагався всюди шукати противника. Що сталося, того не можна повернути; я відкликав дуже суворим листом свого сина...” [78, с. 547].

Здійснювалися кроки і до порозуміння з С. Георгіце. Відомо, що в середині лютого Б. Хмельницький послав воєводі листа, якого той не отримав. На початку березня, коли надійшла звістка про успішний перехід послів до Дьєрдя II Ракоці через Молдавію, гетьман послав нового листа до Георгіце, висловивши в ньому бажання підтримувати “добрі відносини, як

були вони спочатку між нами, як між християнськими князями, які належать до єдиної святої православної церкви”. Гетьман запевняв, що загибель сина не повинна перешкодити відновленню добросусідства: “Що наш син загинув не у бою, а віддав Богу душу серед добродіїв наших, то цього вже не можна повернути, бо на то була воля господня”. І зі свого боку зробив перший крок назустріч – звільнив захоплених у лютневих боях молдавських воїнів [79, с. 548].

Попри негативне ставлення хана і частини кримської знаті до факту царської протекції над козацькою Україною, все ж упродовж весни в Бахчисараї ухилялися від виявів ворожнечі до Чигириня. Слова візира Сефера Гази-аги з приводу українсько-московських домовленостей про те, що “коли так учинив, то вже й йому буде кінець”, висловлені на адресу Б. Хмельницького в присутності посла польського короля, відображали позицію лише одного з існуючих на той у Бахчисараї політичних угруповань. Як зазначає Я. Федорук, навіть після приїзду до Бахчисарає М. Яскульського, коли керівництво Речі Посполитої підтвердило свої наміри укласти антимосковський та антиукраїнський союз із Кримом, уряд Іслам-Гірея далі докладав зусилля, аби зберегти союзницькі відносини з Військом Запорозьким. Така поведінка хана, на думку дослідника, була продиктована передусім вимогами опозиції, що хотіла зберегти стару приязнь із козаками. Водночас у такий спосіб хан намагався запобігти морським вторгненням запорозьких і донських козаків у Чорне море [81, с. 180].

Потрібно зазначити, що у сприйнятті хана та значної частини кримської знаті українсько-російський договір серйозно порушував “систему політичної рівноваги” в Східній Європі на користь Московії. А кримські хани традиційно здійснювали свою політику саме на основі цієї системи, надаючи допомогу тому противникові, якого вважали слабшим. У нових політичних умовах перед ханством відкривалося два шляхи: перший – союз з Б. Хмельницьким, але це практично перекривало шлях до нападів на українські поселення; другий – передбачав зміну орієнтації на союз із Річчю

Посполитою проти Московії та козацької України, що створювало передумови для пограбування українських земель, близькість яких полегшувала захоплення здобичі та ясиру. Однак тут багато що залежало від розвитку воєнних дій російської та української армій проти Речі Посполитої. Крім того, було невідомо, як захистити кримські землі від походів запорозьких і донських козаків, тому в ханстві відбувалася боротьба за вибір одного з цих шляхів зовнішньої політики [84, с. 56-57].

Найприйнятнішим для Бахчисараю було рішення про спільний кримсько-польський похід на Московію за участі Війська Запорозького або щонайменше гарантування нейтралітету останнього. Натомість у Варшаві переслідували мету спрямувати головні сили татар на війну з російськими військами, аби в цей час силами коронної армії і за кримської підтримки воювати в козацькій Україні. Оскільки кримське керівництво не хотіло розпочинати війну з Москвією, не заручившись надійною підтримкою союзників, а Варшава не планувала починати бойові операції, не змусивши перед тим Військо Запорозьке денонсувати угоду з царем, польсько-кримські переговорники ухвалили компромісне рішення – змусити спочатку козаків повернутися в підданство до польського короля, а вже тоді розпочинати спільні дії на московському фронті [43, с. 229].

Загалом, ключові дипломатичні зусилля хана були спрямовані на те, щоб переконати Б. Хмельницького у доцільності розриву договору з Москвією й зайнятті позиції нейтралітету у війні Кримського ханства та Речі Посполитої проти Московії. Натомість, українська дипломатія прагнула зберегти дружні відносини та не допустити укладення Кримом союзу з Річчю Посполитою [3, с. 588-600; 92, с. 33-39; 110-112].

Проте, прагнучи прилучити Астраханське й Казанське ханства та інші землі Московії, на яких проживало мусульманське населення, Бахчисарай все ж пішов на укладення у липні договору з Річчю Посполитою. Ще до цього 17 червня 1654 р. до Варшави прибув ханський посол Сулейман-ага, який передав Яну Казимиру листа з проектом майбутнього договору між Річчю

Посполитою та Кримським ханатом. Згідно з ним, обидві сторони зобов'язувалися не нападати одна на одну, король мав сплачувати ханові щорічні “упоминки”, а хан натомість погоджувався “як проти московського царя, так і проти віроломних козаків і селян ... з усіма ордами або разом, або окремо, якою буде воєнна потреба, ... знищувати бунтівних козаків і непокірних селян, які не хочуть повернутися до давнього підданства, а також віроломного московита” [17, с. 760]. Іслам-Гірей обіцяв не приймати послів від царя та гетьмана, а також не укладати з ними мирних угод без відома польського короля. Аналогічні зобов'язання брав на себе і Ян Казимир. Сулейман-ага передав також вимогу хана, щоб Річ Посполита, яка в майбутній війні з Московією отримає всі відвойовані у неї міста, гарантувала Бахчисараю отримання здобичі і території Казанського та Астраханського ханств. Передбачалося також, що Іслам-Гірей приязно ставитиметься до правителів Трансильванії, Валахії та Молдавії, яких підтримував король Речі Посполитої [81, с. 181].

10 липня 1654 р. у Варшаві в урочистій атмосфері присягу на вірність укладеному договору склали польський король і сенатори, з одного боку, а також ханський посол Сулейман-ага – з іншого. Юридичну силу договір мав набути після присяги Іслам-Гірея та найвпливовіших татарських мурз. Для складання останньої до Бахчисарая знову виїхав королівський посол М. Яскульський. Але сталася трагічна подія – помер хан Іслам Гірей, внаслідок чого в ханстві розпочалася політична боротьба за владу, чим вирішив скористатися Б. Хмельницький, щоб спробувати добитися скасування договору між Річчю Посполитою і Кримським ханством. Задля цього до Бахчисарая було відправлено посольство на чолі з полковником М. Богаченком, але успіху воно не досягло [17, с. 762-765; 19, с. 49-51].

Загалом, упродовж липня – серпня 1654 р. українське керівництво проводило активні переговори з представниками татарської знаті, які давали гетьману надію на те, що йому все ж вдасться зберегти українсько-кримські відносини непорушними. Оптимізму йому додавав і той факт, що в першій

половині серпня ногайські татари виступили на підтримку козаків [15, с. 377].

Проте, вагомим стимулом для загострення антиросійських, а відтак і антиукраїнських настроїв в Криму стали повідомлення про військові успіхи Москві та її нових союзників на території Великого князівства Литовського. За таких умов наступник покійного Іслам-Гірея його брат Мегмед, проголошений в Стамбулі 25 серпня новим ханом під іменем Мегмед-Гірей IV, прибув на півострів 22 жовтня 1654 р. Ще дорогою до Бахчисараю він скликав на 25 жовтня засідання дивану в Перекопі, на якому декларував збереження зовнішньополітичного курсу попереднього ханського уряду, в тому числі й щодо бачення польсько-українсько-російського конфлікту. За результатами дивану наступного дня відіслали лист Янові Казимиру, в якому повідомляли про рішення направити до нього найближчим часом кримські орди на допомогу [81, с. 182].

Одночасно з посольством до Варшави до Б. Хмельницького було відправлено посольство Тохтамиш-аги з грамотами нового хана, а також листами його візира Сефера Гази-аги та перекопського бея Карач-бея. Новий хан дипломатично висловлюючись на користь збереження братерства з Військом Запорозьким, водночас в ультимативній формі вимагав відступитися від московського царя, інакше погрожував намовити “угорців, мунтян і волохів і сам, з’єднавшись з поляками”, вступити у війну з козацькою Україною [15, с. 396; 16, с. 69].

У відповідь Б. Хмельницький заявив, що здивований намірами кримського керівництва зламати присягу на братерство, та повідомив, що, мобілізувавши армію, чекатиме на кордоні від Мегмед-Гірея IV “більш приятельського листа”. Намагаючись переконати офіційний Бахчисарай відмовитись від агресивних планів щодо Війська Запорозького, гетьман нагадував про сім років братерської співпраці козаків і татар, коли вони “разом хліб і сіль їли, уклавши дружбу” [15, с. 396]. Аналогічного за змістом листа від гетьмана отримав і візир Сефер Гази-ага, в якому також містився

заклик пам'ятати “ті всі великі часи, коли могли хліб і сіль разом їсти, як брат з братом” [31, с. 137].

Як засвідчують джерела, гетьманський уряд до останнього моменту не втрачав надії утримати Кримське ханство від участі у війні козацької України та Московії з Річчю Посполитою [15, с. 399]. Але терміново скликаний за наказом Мегмед-Гірея IV диван, ознайомившись із відповіддю гетьмана, підтвердив наміри воювати проти козацької України, присягнувши 22 листопада у присутності королівського посла М. Яскульського на кримсько-польському договорі [19, с. 73].

Його негативні наслідки для Чигирини почали проявлятися відразу ж після укладення. Так, вже в перший день чинності досягнутої між Бахчисараєм і Варшавою угоди передові татарські загони вирушили в козацьку Україну на з'єднання з польськими військами. 1 грудня 1654 р. Б. Хмельницький надіслав черговий лист царю, інформуючи його про спільний польсько-кримський наступ на українські терени. Як повідомляв гетьман, “те ляцьке військо не вельми сильне, але з ними угорці, волохи, татари білгородські, очаківські, ногайські всі” [15, с. 400].

В той самий час кримське керівництво провадило переговори з царськими послами, що перебували на той час у Бахчисараї. Та якщо досі для Москви актуальними були спроби отримати військову допомогу ханату в боротьбі з Річчю Посполитою, то тепер, як видно з додаткових інструкцій Посольського приказу, першочерговим завданням для царя стала нейтралізація Криму в новій війні. Проте російські дипломати змогли лише підтвердити в хана присягу про збереження миру з Московією. Причому в тексті грамоти з'явилося принципове уточнення: замість центральної формули “будемо недругу вашому недругом, а другу другом” кримська сторона висловилася так: “і буде будете ви” [19, с. 73-74]. На переконання сучасних українських істориків це недвозначно свідчило про умовність зобов'язань, узятих ханською адміністрацією [81, с. 184].

Тобто кримське керівництво ухилилося від прямого конфлікту з

Московією, не довівши справу до повного розриву й обмежившись спорадичною участю на боці Речі Посполитої у війні проти Війська Запорозького. Причому відбувалося це на тлі “братерського” листування з царем, відбирання в московських воєвод звичних упоминків, обміну посольствами. До того ж, восени 1654 р. новий кримський хан не зважився надати полякам допомогу для масштабного наступу в козацьку Україну, чим істотно послабив військову активність Речі Посполитої. Та все ж через неузгоджені дії українського та російського командувань, як і через незвичну для Б. Хмельницького пасивність, причину якої дослідники, до речі, так і не встановили, Східне Поділля повністю спустошили коронні війська гетьмана С. Потоцького спільно з татарськими ордами [81, с. 184].

Важливо зазначити, що переговори Б. Хмельницького з кримськими мурзами восени 1654 р. – після того, як новий хан задекларував свою прихильність полякам і виступив з військами проти козацької України, – велися таємно. Але про них збереглося чимало різних відголосків з пізніших подій, зокрема тих, що стосуються військової кампанії і самої битви під Охматовом 29-31 січня 1655 р.

Водночас, у Криму не полишали надій добитися розриву договору між гетьманом і царем. Саме тому, напевно, татари різними способами намагалися стримати польські війська від початку військових операцій без їхньої участі. Мегмед Гірей писав про це до Яна Казимира у жовтні 1654 р., і поляки під впливом таких заяв прийняли рішення не починати нову війну без орди [56, с. 1018; 92, с. 154]. Тобто, крім розрахунків на звичайну військову здобич, у Криму розраховували вплинути на політику Війська Запорозького, щоб відірвати козаків від Москви. Все це свідчило про те, що царська протекція залишалася головною проблемою Кримського ханства у східноєвропейській політиці [93, с. 4].

Навіть коли вже татарські орди зійшлися з коронними гетьманами 11 січня 1655 р., виявилось, що татари не мали жодного бажання знищувати дощенту козаків, переконуючи польських воєначальників, що їх краще

використати проти Московії [93, с. 8].

І все ж, незважаючи на дипломатичні заходи Б. Хмельницького, об'єднання коронних військ з татарськими таки відбулося. У цей час український гетьман продовжував свої таємні відносини з татарами. Фактичне командування ордами в цьому поході перебувало в руках ординських мурз, серед яких був і давній соратник Б. Хмельницького Камамбет-мурза. Це був один із тих діячів, на якого в Чигирині поклали великі надії під час переговорів 1654 р. про зовнішню політику ханства після смерті Іслама Гірея III [92, с. 127-131]. Як зазначають дослідники, відсторонення татар від активної участі у битві 29 – 31 січня 1655 р. стало однією з вирішальних причин того, що українська армія не зазнала поразки на Дрижиполі. Ці відносини привели до того, що Військо Запорозьке, на відміну від коронної армії, вийшло з Охматівської кампанії, не втративши боєздатності для підготовки походу в Галичину [93, с. 9].

Таємні переговори Б. Хмельницького з окремими татарськими мурзами викликали у польських воєначальників підозру про те, що гетьман перекупив татарські війська, які вже були з'єдналися з підрозділами Потоцького. Тут важливо зауважити, що український гетьман, який пережив з цими непевними й мінливими союзниками Зборівську, Берестецьку і Жванецьку битви, дуже добре знав їхні слабкі місця, а тому в Охматівській кампанії він вдався до такої самої тактики, яку польський король застосовував перед тим на таємних переговорах з ханом та візиром.

Поведінка татар під час цього походу в очах поляків справді була досить дивною: наприклад, у випадку, коли вони вагалися, чи йти з поляками з-під Умані проти козаків, чи відступити назад і чекати на підкріплення калги-султана, який уже був у дорозі. Водночас, Б. Хмельницький також і припускав, що татари в такий спосіб шукали привід, аби демонструвати перед Москвою, нібито через їхню позицію українсько-московське військо не було розгромлене під Охматовом [56, с. 1043, 1047].

Тобто, дипломатичні контакти з початку 1654 р. з окремими

представниками кримської знаті не припинялися, завдяки чому гетьману вдалося порозумітися з Камамбет-мурзою і в такий спосіб врятувати армію від катастрофи в боях під Охматовим у кінці січня – на початку лютого 1655 р. [56, с. 1045-1048]. вагомим результатом дипломатичних зусиль Чигирини було укладення 22 листопада українсько-кримської Озернянської угоди, яка передбачала відновлення дружніх відносин, визнання Кримом чинності українсько-російського договору, нейтралітет ханства у війні козацької України та Московії з Річчю Посполитою, заборону татарам здійснювати напади на українські й російські землі, а українцям і донським козакам – на Крим і Порту [56, с. 1143-1149].

Як саме відбулося укладення цієї угоди? Перед самим її укладенням кримський візир Сефер Гази-ага, скориставшись затримкою В. Бутурліна в Галичині, надіслав до Б. Хмельницького посланців “з таким таємним повідомленням, що хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а більше для того, аби відплатити за кривди, вчинені їм москалями”. Візир писав і про надзвичайно дражливий для української сторони аспект – те, що Мегмед-Гірей IV веде війну, “щоб вільності добувати, а великий князь московський вас вважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів” [2, с. 96-97; 81, с. 185].

Цікавим було і те, що станом на осінь 1655 р. у примиренні Війська Запорозького з Кримом чи не вперше був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який пробував через хана залучити козаків до боротьби зі шведами. Переслідуючи цю мету, він особисто звертався з відповідними пропозиціями до Мегмед-Гірея IV. Львівський комендант К. Гродзіцький також інструктував М. Яскульського, відісланого послом до ханського двору, аби той намовляв татар помиритися з Б. Хмельницьким і привести його до підданства польському королю. Подібна позиція Варшави ґрунтувалася на апеляції до настроїв українського гетьмана, який нібито “сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода” [56, с. 1148].

Щодо власне самої угоди, то її наслідком стало поновлення старої

приятні сторін, а відповідно й зобов'язань кримського керівництва не нападати на українські землі, а гетьмана – не допускати військових виправ запорозьких і донських козаків на Крим і Туреччину. Згідно з пізнішим листом І. Виговського до К. Гродзіцького від 22 січня 1656 р., договір передбачав відновлення воєнного союзу між козацькою Україною та Кримом: “Хто мав би бути ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде й без ради ... гетьмана ... хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить”. Проте, якщо у Варшаві, перебуваючи у вкрай важких умовах шведського “потопу”, покладали великі сподівання на реалізацію домовленостей кримського хана та українського гетьмана щодо спільної допомоги Речі Посполитій, то для гетьманського уряду це було швидше тактичним кроком, продиктованим тверезою оцінкою міжнародної ситуації, що склалася на середину листопада 1655 р. [49, с. 114-115].

У свою чергу хан Мегмед-Гірей IV, повідомляючи королю про досягнуту згоду з Військом Запорозьким, зазначав, що досягнути кримсько-українського примирення вдалося на підставі двох головних умов: “Перша, аби присягнув, що буде королеві Й. М-сці вірним і Речі Посполитій, а друга, аби від Москви відступив” [18, с. 382].

Досить суперечливими були повідомлення з цього приводу зарубіжних спостерігачів. Зокрема, воєвода Штефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважував, що союз козаків із Москвою є значно міцнішим, ніж із Кримом, і Озернянська угода на ньому не позначилася. А вже менш ніж за місяць, посилаючись на свого посланця, який перебував під Озерною в ставці гетьмана, стверджував, що гетьман дав хану таємну “асекурацію” щодо своїх намірів розірвати з царем [81, с. 186].

Сучасні дослідники припускають, що Б. Хмельницький, неодноразово демонструючи солідарність із майбутнім союзником, бранденбурзьким електором, у тому, що вічних коаліцій не існує, а є лише певні інтереси, забезпечити які можна досягненням подібних коаліційних домовленостей, у

розмові із ханом міг погодитися на його вимогу, не беручи на себе якихось конкретних зобов'язань. Зрештою, й господар Штефан зауважував, що український гетьман зазвичай не дотримується договорів, тож і цього разу, мабуть, залишиться вірним собі. Та й кримське керівництво досить швидко переконалося в тому, що Б. Хмельницький “Москву бити не захоче”, а тому радило королю іти на примирення з царем, пов'язуючи, імовірно, саме з цим надання військової допомоги Яну Казимиру проти шведів [18, с. 382].

Загалом же заяви українського гетьмана, зроблені наприкінці 1655 – в першій половині 1656 рр., засвідчують відповідальне ставлення до перспективи налагодження союзницьких відносин із Кримом, розглядаючи їх істотним фактором зміцнення свого міжнародного становища. Зокрема, наприкінці 1656 р. гетьман запевняв турецького султана в тому, що “тепер до самої смерті з ханом братами будемо, будемо мирно жити і у відданості поклялися навіки ... від нас ані землею, ані Дунаєм, ані морем жодна чайка не піде на землю нашого могутнього султана” [15, с. 462]. Про встановлення “міцного миру з ханом кримським і з усіма ордами” гетьман поінформував Радзеєвського 11 січня 1656 р. Виговський також у листах як до останнього, так і Карла X Густава наголошував на тому, що “гетьман вступив у вічне і постійне братство з ханом, скріплене взаємною присягою” [28, с. 234, 237].

Сутність нової моделі зовнішньополітичної діяльності козацької України в нових умовах простежується з листів Б. Хмельницького до трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці від 14 квітня 1656 р., де він повідомляв, що в Чигирині чекають на “повернення наших людей, з якими, коли вони повернуться, буде дана відповідь державам, з якими ми перебуваємо в дружньому союзі, та вишлемо їх для фундаментального посилення встановлених нами дружніх зв'язків” [15, с. 464]. А молдавському воєводі Стефану писав: “тільки що вступили в міцну дружбу і союз з московським царем і татарським ханом; у нас немає наміру дати привід для порушення цього зв'язку, скріпленого присягою; навпаки, якщо хто-небудь з ворогів безпричинно спробує переслідувати нас, ми вирішили дати йому

одноставину відсіч” [15, с. 465].

Впродовж 1656 – першої половини 1657 рр. українські послы постійно переконували хана у намірах гетьманського уряду зберігати дружбу з Кримським ханством, але водночас відмовляли йому у вимогах надати допомогу Речі Посполитій. Натомість дії хана весною 1657 р. на підтримку останньої призвели до відновлення воєнного конфлікту з козацькою Україною.

Отже, Б. Хмельницький проводив інтенсивні переговори з Кримським ханством, результат яких виявився в Охматівській битві на початку 1655 р. між польсько-татарською та українсько-московською арміями. У результаті цих переговорів татари не брали участі у вирішальних штурмах обложеного козацького табору, які здійснювала коронна армія на чолі з великим коронним гетьманом С. Потоцьким. Внаслідок цього українське військо прорвало облогу і завдало численних втрат полякам.

3.2. Відносини з Портою

Важливе місце в українській дипломатії займали відносини з Портою, оскільки саме позиція султанського двору традиційно визначала зміст і спрямованість зовнішньої політики Кримського ханства, зокрема щодо козацької України та Речі Посполитої. Саме тому відразу ж після укладення українсько-російського договору в березні 1654 р. до Стамбула вирушило посольство, яке мало переконати султана в тому, що царська протекція не аж ніяк не означала розриву відносин з Портою, а також звернутися з проханням заборонити хану надавати допомогу Речі Посполитій.

В історичній літературі зустрічаються різні інтерпретації кроків української дипломатії у відносинах зі Стамбулом – аж до твердження про наміри гетьмана прийняти після московської ще й турецьку протекцію. Однак аналіз тогочасної дипломатичної діяльності Чигирини переконує в тому, що мета місії була значно скромнішою – через Стамбул український

уряд намагався вплинути на офіційний Бахчисарай та втримати його від інтервенції в козацьку Україну на боці польського короля. Як зазначав І. Крип'якевич, гетьман “вирішив утримувати добросусідські відносини з Портою, головню, щоб через Константинополь впливати на нового кримського хана Мегмет Гірея, що увійшов у союз з Польщею і вислав татар нападати на українські землі” [69, с. 152].

Крім того, за підтримки Туреччини Б. Хмельницький планував повернути втрачені позиції в Придунайському регіоні. Згідно з інформацією австрійського та трансильванського резидентів, українські політики шукали шляхів для порозуміння з урядом Мегмеда IV у справі колишнього молдавського господаря Василя Лупула, який, прагнучи повернути владу, не хтував інтригами при ханському дворі. В Чигирині також добре усвідомлювали той факт, що відсторонення тодішнього господаря Штефана Георгіци від влади могло істотно послабити впливи Речі Посполитої на придунайські князівства, що надавало шанс Б. Хмельницькому посилити тут власні позиції [66, с. 288-291; 92, с. 218].

Відтак, після прийняття Б. Хмельницьким царської протекції у 1654 р. питання про ставлення до Війська Запорозького виявилось у Стамбулі великою дилемою. З одного боку, наближення кордонів Московії до Османської імперії створювало загрозу для останньої, а з іншого – відверта конфронтація з Чигирином та Москвою мали наразити Порту на багато небезпек. Через це у Стамбулі хоч відносно лояльно поставилися до нового кримсько-польського союзу, проте не пішли на відверту ворожнечу з Б. Хмельницьким [94, с. 155].

Значною перешкодою в реалізації турецької політики для українського уряду була дипломатична активність Варшави. Зокрема, королівський посол, який прибув до Стамбула 19 березня 1654 р., привіз об'єктивну інформацію про українсько-російський договір, підтвердивши слова копіями отриманих від молдавського господаря важливих документів, що компрометували українського гетьмана та змушували серйозно поставитися до загрози нової

військовополітичної комбінації. Насамперед, йшлося про передану польській стороні копію царської грамоти, привезеної в Молдавію російським посольством, про перехід у царське підданство Війська Запорозького. Там було висловлене й сподівання, що невдовзі воєвода Штефан за прикладом Б. Хмельницького складе присягу Олексію Михайловичу [18, с. 366].

Через два дні посол був прийнятий великим візирем, а 26 березня – 12-річним султаном Магометом IV. Посол намагався добитися відновлення чинності попередніх пактів про дружні відносини Речі Посполитої з Портою й схилити турецький уряд до відмови від підтримки Б. Хмельницького. Сильний козир у цих переговорах він дістав від молдавського воєводи, який переслав йому ряд важливих документів, що засвідчували прийняття козацькою Україною протекції царя. Перша реакція на це великого візира Мохамеда Дервіша, якщо вірити даним Бегановського, була різко негативною. Він повідомив польському послові, що тепер “ноги татарської” не буде в Речі Посполитій, а в разі потреби хан допоможе військами королеві проти Московії. Однак надалі (не виключено, що під впливом розмов з українським посольством, а також невдач у боротьбі з Венецією) ця позиція почала змінюватися: великий візир вирішив, що для Порти найкращим буде нейтралітет – дати ханові свободу вибору в підтримці котроїсь із ворогуючих сторін, але на користь Туреччини. Про це повідомили королівському послу, який залишив Стамбул 23 квітня [79, с. 555].

Цілком зрозуміло, що для турецького керівництва в умовах війни з Венеціанською республікою перспектива поширення впливу Московії на Балкани була сприйнята вкрай негативно. Тож завдяки отриманих від молдавського господаря свідчень дискредитований В. Лупул потрапив до стамбульської в'язниці, що значно ускладнило діяльність української дипломатії на турецькому напрямі [81, с. 180].

Важливо зазначити, що турецька політична еліта в цілому негативно сприйняла прийняття Б. Хмельницьким царської протекції, але не поспішала розривати відносини з Чигирином, сподіваючись все ж домогтися розриву

союзу з Московією. Хану Мегмед Гірею постійно надсилалися вказівки спробувати схилити гетьмана до антиросійської ліги, що власне повністю відповідало інтересам ханства [92, с. 70-87, 109-114].

Водночас і гетьман намагався зберігати дружні відносини зі Стамбулом. У квітні до султана були відправлені нові українські послы Роман Жданович і Яків Челебей. У листі до султана Б. Хмельницький жалувався на кримських і ногайських татар, що вони, “забувши про давню приязнь, увійшли у союз з поляками і воюють Україну, міста палять, пустошать і руйнують; нехай султан велить їх стримати, бо як не стримає, то нехай не жалується на козаків, що вони свої кривди татарам віддячать” [56, с. 1064-1065].

В Стамбулі були задоволені тим, що український уряд знову почав переговори, відтак послів було прийнято з великими почестями, навіть краще, ніж посольство від короля [18, с. 313-314, 349]. Цьому у значній мірі посприяли також чутки про те, що козацькі чайки готовляться до походу на Чорне море. Відтак, турки намагалися утримати добрі відносини з козацькою Україною. За таких умов головне бажання Б. Хмельницького – вплинути на хана, щоб він не ставився вороже до козаків, було виконане і до Криму вислано спеціального чауша з султанською грамотою ханові [56, с. 1065].

Українські послы також заступалися за В. Лупула, який був ув’язнений у Стамбулі і вимагали, щоб султан повернув йому молдавське воєводство, а принайменше визволив з в’язниці. 14 червня інформатори від Ракоція через свого турецького агента повідомляли, що у Стамбулі козаки нібито робили заходи для звільнення старого господаря. Відомі також вимоги Б. Хмельницького, записані тими ж самими трансільванцями, згідно з якими султан мав би передати у володіння гетьманові Кам’янець, відмовився б від претензій на Львів, а сам платив би данину 30 тис. талярів, привівши також і Річ Посполиту в підданство Порті [56, с. 1098].

Наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. турецький уряд занепокоївся можливим посиленням Речі Посполитої, що не входило до його стратегічних

планів. Тому в Стамбулі все більше схилилися до того, щоб зберегти з козацькою Україною дружні взаємини. Так, 5 січня 1655 р. австрійський резидент у Стамбулі Ренігер писав до імператора Фердинанда III, що козацький посол прибув до Семигороду з пропозиціями підтвердити стару дружбу і Ракоцій звернувся за вказівками з цього приводу до султана. Султан відповів, що оскільки козаки часто просили його про підданство і цього року заявляли таке саме прохання через свого посла, тому Ракоцій "... повинен мати з ними добру дружбу" [18, с. 337-338].

Важливо зазначити, що з кінця 1654 р. формальним приводом для зміни султанської політики з лояльного ставлення до козацької України до побудови взаємин з нею на основі протекторських засад стали звинувачення урядовцями Османської імперії, зокрема Сіюшем-пашею, попереднього візира Дервіша Мегмед-паші в його антиукраїнській позиції. Новий візир Мустафа-паша був нібито прихильніший до козаків і робив спроби відновити старий українсько-татарський союз. Головною ж причиною такого зміни в політиці Порти стало її складне внутрішнє та зовнішнє становище, викликане, у першу чергу, міжусобицями при стамбульському дворі та підготовкою до нової літньої кампанії у війні з Венецією і загрозою походів донських козаків на Чорне море [94, с. 156].

В лютому 1655 р. ханові було надіслано наказ султана припинити військові дії проти козацької України, а сілістрійському паші – розпочати пошуки шляхів порозуміння з гетьманом. У березні до Чигирини вирушило посольство Шагін-аги з пропозицією "піддатися" під протекцію Порти. Зміни у політиці Стамбула щодо Чигирини, які окреслилися у Порті з кінця 1654 – початку 1655 рр., могли бути спричинені позицією нового візира. Так, наприклад, у березні 1655 р. сілістрійський посол інформував молдавського господаря, "що турки схилиються до миру з козаками тому, що й між ними є немалі труднощі й тертя. Бачачи молодого султана, – писав Георгіца до київського воєводи, – при якому немає жодного уряду, кожен вирішує радше приватні, ніж публічні справи" [94, с. 156]. У січні 1655 р. на переговорах з

московським послом Матвєєвим український гетьман запевняв, що військо турецького султана не буде брати участі в новій кампанії, оскільки він зайнятий війною з венеційцями і має проблеми зі своїми провінціями на Балканах, які їх підтримують [56, с. 1032].

Як зазначають дослідники, налагодження мирних взаємин з козацькою Україною і нові переговори про підданство Б. Хмельницького, від яких сам гетьман не відмовлявся навіть після Переяславської ради і вів про це переговори у 1654 р., у Стамбулі видавалися кращим засобом для зміцнення своїх позицій у зовнішній політиці [94, с. 156-157].

24 березня до Чигирина прибуло посольство Шагін-аги з листами від візира та сілістрійського паші, ще за кілька днів з Угорщини приїхав С. Люц, з'явилися також послі від Карач-бея й Тишкевича. Прийнявши їх, гетьман зрозумів, що відкривається можливість створення антипольської коаліції, й відрядив своїх послів до Криму (очевидно, з проханням не чинити ворожих дій проти козацької України). Зрозуміло, гетьман не відмовився й від спроби поновити дружні стосунки з Трансильванією, про що писав князеві, а Люц в усній формі мав повідомити позицію українського володаря Дьєрдю II Ракоці. За дорученням гетьмана з представником молдавського воєводи зустрівся І. Виговський, який порушив питання про можливість просування через молдавську землю повстанців із Валахії в Україну. На жаль, відповідь була негативною: мотивувалося це тим, що перехід такого великого війська завдало би Молдавії чималої шкоди [105, с. 40].

Пізніше Б. Хмельницький відправив зі своїм листом до султана послів Романа та Якова. Очевидно, гетьман довго обмірковував, як же відреагувати на пропозицію визнати над Україною протекторат Османської імперії? Врешті-решт він вирішив піти назустріч Магомету IV – заявити про свою згоду прийняти підданство Туреччини, але за умови, що татарам буде заборонено нападати на українські землі. Підкреслимо, що при цьому гетьман і Військо Запорозьке не склали присяги на вірність Порті, чого мав домагатися Шагін-ага. На підставі цього дослідники вважають, що згода

стати під руку султана передбачала, по суті, лише номінальну залежність Української держави від Туреччини [79, с. 614].

Головною темою переговорів знову були питання про “зраду” Кримського ханства, заборону татарам нападати на терени козацької України та прийняття Військом Запорозьким номінальної васальної залежності від султана [56, с. 1098-1099]. Напередодні приїзду до Стамбула українського посольства, у дивані зібралася рада, на якій обговорювалося, в який спосіб найкраще зберегти мир з Московією і спрямувати свої морські й сухопутні війська на Італію. У зв’язку з цим на цій раді обговорювалася ще й інша проблема, яка безпосередньо стосувалася українського посольства, що наближалось до столиці, зокрема про заходи Порти щодо отримання козаків від походів на узбережжя Чорного моря. Приготування до війни з Венецією і до відсічі ймовірного нападу козаків на Чорне море були настільки помітними для іноземних агентів, що не могли приховатися, і про них говорили в Середземномор’ї [94, с. 157].

В другій половині травня 1655 р. турецький уряд ухвалив відповідне рішення й наказав хану підтримувати з козацькою Україною дружні відносини. До гетьмана виїхало посольство Шагін-аги, що повезло грамоти Мегмеда IV про встановлення протекції над козацькою Україною на умовах, аналогічних до тих, які діяли в Молдавії та Валахії. Гетьман зустрів його під Львовом, але не поспішав присягати на вірність султану [4, с. 559-560; 56, с. 1062-1064, 1097-1099].

Слід зазначити, що головним виразником позиції Порти і рушієм реалізації османської політики щодо козацької України у 1655 р. став сілістрійський губернатор Сіяуш-паша. Будучи колишнім великим візиром на сілістрійському уряді він мав неформальні обов’язки перед Портою стежити за тим, що відбувалося в політиці придунайських османських провінцій. Крім того, Сіяуш-паша був урядовцем, через посередництво якого в більшості випадків здійснювалися посольства східноєвропейських країн з Османською імперією, зокрема, козацької України та Речі Посполитої [94, с. 158].

За посередника у справі прийняття Б. Хмельницьким султанського протекторату Сіяш-паша намагався використати С. Георгіцу. Про це сілістрійський намісник вів переговори з молдавськими послами в Сілістрії. Крім того, Шагін-ага, проїжджаючи до Б. Хмельницького через Молдавію і допитуючись, чи зможе цим шляхом проїхати в Україну безпечно від поляків, також намовляв господаря, аби той утверджував лігу султана з гетьманом. Не можна сказати, що Сіяш-паша зробив вдалий вибір з посередником. Молдавський господар, землі якого перебували під загрозою спустошення одразу з кількох боків, вів подвійну політику й усі відомості про взаємини Порти з Б. Хмельницьким передавав Яну Казимиру, наполягаючи на якнайшвидшій відправці польського посольства у Стамбул: “Заради Бога! – писав він до київського воєводи 18 березня, резюмуючи інформацію про Шагіна-агу. – Тоді прошу, щоб посол швидко спішив до Порти і нехай він подбає про якісь подарунки для певних осіб” [94, с. 159].

Загалом, українсько-османські взаємини першої половини 1655 р. не обмежувалися тільки місією Шагіна-аги. У цей час в козацьку Україну відправлялися ще й інші місії – і від сілістрійського намісника, і зі Стамбулу. Як вже зазначалося, у березні Сіяш-паша передавав якісь свої листи для Б. Хмельницького через козацького посла до Ю. Ракоці. Греки Кіндрат Миколаїв та Іван Панкратов зустрічали одного з султанських гінців у Чигирин, коли їхали зі Стамбула в Бендери. Коли вони прибули в Бендери, зустрівся їм турецький посол, що їхав до Б. Хмельницького з листами від султана, однак через небезпеку за Дністер поїхати “не посмів”. Грамоти посол віддав цим грекам, а вони у Рашкові передали їх козацькому полковникові Зеленському, який одразу переслав їх до гетьмана. Посол говорив грекам, що в тих грамотах написано, аби гетьман тримав запорожців у покорі й не пускав їх на море, а султан, зі свого боку, наказав кримському ханові і всім татарам нікуди не ходити війною [94, с. 159-160].

Українські послы виїхали зі Стамбула з листами від візира та султана до Б. Хмельницького 19 або 20 липня 1655 р. в супроводі Шагіна-аги.

Програма “minimum”, заради якої гетьман відправляв своїх гінців у Стамбул, полягала у нейтралізації Криму у близькому поході в Галичину, підготовка до якого велася навесні. Програмою “maximum” було бажання розірвати польсько-татарський союз. Для цього український гетьман просив султана прийняти його в підданство.

Щодо того, які форми васальної залежності були властивими для Османської імперії того часу, або чому Б. Хмельницький, хоч і формально, але брав на себе зобов'язання перед одним протектором, не зрікаючись іншого, то навіть тогочасні політичні діячі не могли пояснити цієї особливості дипломатії українського гетьмана. Так, наприклад, в інструкції польському послові до Порти стражнику коронному Мар'янові Яскульському, який відбував свою місію на початку 1657 р., говорилося, що посол має запитати у султана: “Якщо козаки присягли Османській Порті, то чому ж тримаються з Москвою, що є безпосередньо вороже Османській Порті?” [18, с. 425]. Мегмед IV, видавши договірний лист, його задовільнив. Інше питання, що для остаточного завершення справи підданства султану Б. Хмельницький, зі свого боку, восени 1655 р. мав через Шагін-агу видати для султана на його вимогу такий самий договірний лист [94, с. 175].

Повернувшись із походу, Б. Хмельницький у грудні відіслав посольство Шагін-аги з листом, в якому висловив готовність служити султану. Зокрема писав: “...молимо за тебе милостивого господа як вірні раби твої, ... і усі наші війська, скільки нас є, служити твоїй милості будуть...; ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві. У цьому листі ми з усім військом просимо нашого великого господаря султана, якщо і милостивий султан цього бажає, нехай накаже, щоб не порушували умови, що з нами склали, і зберігали добрі відносини і ніяк їх не порушували” [15, с. 461-463]. Гетьман пообіцяв зібрати старшинську раду, на якій вирішить відправити посла у Стамбул.

Окрім того козацькі посли добилися того, що до Бахчисараю був висланий турецький чауш, який від імені султана наказав татарам припинити

воювати з козаками і жити з козацькою Україною “у мирі та дружбі, як колись” [77, с. 117]. Тим самим гетьман намагався забезпечити підтримку турецького султана своїм далекосяжним планам у Придунайському регіоні та відновити дружні стосунки з Кримським ханством. Сілістрійський бейлербей Сіяуш-паша, який відповідав за відносини Порти з козацькою Україною, ще на початку 1655 р. відзначав, що васальна підлеглість Чигирини Стамбулу мала відбуватися на таких самих умовах, як і Молдавського та Волоського князівств [4, с. 562-564].

Проте, гетьман не давав чіткої відповіді на питання складання присяги, що ускладнило відносини між Чигирином і Стамбулом. Проте, посланці султана неодноразово перебували у Чигирині і в 1656 та 1657 рр. Так, наприклад, наприкінці січня 1656 р. воєвода московського гарнізону в Києві отримав повідомлення про те, що до Османської імперії після переговорів з гетьманом відбули турецькі послы. Весною 1657 р. Б. Хмельницький інформував Стамбул про перебування у Чигирині посольства австрійського імператора Фердинанда III Габсбурга на чолі з П. Парцевичем, відправивши до Високої Порти посольство, яке очолив полковник Л. Капуста. 22 травня 1657 р. посол мав прийом у султанському палаці Мегмеда IV Авджи. Під час цієї аудієнції український дипломат, очевидно, серед іншого звертався до султана з проханням вплинути на кримського хана, щоб той не відмовлявся від мирних відносин з козацькою Україною [56, с. 1164; 69, с. 257]. В процесі переговорів турецький уряд підтвердив намір тримати гетьмана “під опікою” [15, с. 462], проте, хвороба Б. Хмельницького завадила завершенню справи.

Отже, турецька політика Б. Хмельницького полягала в тому, щоб в особі султана забезпечити собі надійного союзника через набуття номінального васалітету й таким чином позбавити його можливості за спиною Чигирини вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, підтримання мирних відносин зі Стамбулом передбачало також і мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою.

Розділ 4. Шведсько-трансільванська складова зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького

4.1. Передумови, мотиви та цілі налагодження дипломатичних відносин зі Швецією

Як видно зі змісту попередніх розділів, у своїй зовнішньополітичній діяльності уряд Б. Хмельницького і сам гетьман намагалися якомога більше країн залучити до війни з Річчю Посполитою. Розпочинаючи боротьбу, гетьман не міг не включати в свої плани налагодження відносин зі Швецією, яка після Тридцятилітньої війни стала однією з наймогутніших країн Європи, контролюючи Балтику, вона загрожувала Речі Посполитій, що було вигідним козацькій Україні. Крім того, від самого початку національно-визвольної боротьби Швеція зайняла сприятливу для Чигирини позицію.

Важливу роль у налагодженні україно-шведських стосунків відіграв і релігійний чинник, адже Швеція, яка воювала проти католицької ліги у Тридцятилітній війні була протестантською і виступала за послаблення впливу католицизму в Європі, однією з опор якого була саме Річ Посполита.

Все ж виникає питання, що саме спонукало Б. Хмельницького звернути свій погляд у бік Швеції? В історіографії XIX ст. поширеною була думка, що це не гетьман був ініціатором дипломатичних контактів між Чигирином і Стокгольмом, а саме шведський монарх. На думку І. Крип'якевича, головною причиною цього було зростання політичного значення козацької України як суб'єкта міжнародного права. За його твердженням, "Швеція зрозуміла роль України і намагалася приєднати Україну до своєї політики". В. Липинський також наголошував на важливому значенні України для Швеції у її "старій династичній війні з Польщею", а також як "незадоволений царською протекцією васал Москви". Зрозуміло, що за такої ситуації була цілком закономірною спроба гетьмана використати сили і вплив Шведського королівства у боротьбі з Річчю Посполитою [72, с. 482-483].

І. Крип'якевич також стверджує, що перші спроби налагодити відносини були ще в 1650 р., але не вдало. В 1653 р. Б. Хмельницький вживав заходів, щоб відправити посольство до Швеції через російський кордон, але царський уряд відмовився пропустити це посольство [69, с. 156]. Тісніші контакти було налагоджено вже навесні 1655 р. так, у першій половині травня до Б. Хмельницького прибув від Карла X Д. Колугер із листом, в якому повідомлялося про готовність Швеції вступити у війну проти Речі Посполитої. Гетьман відразу ж оцінив нові перспективи, що відкривалися для козацької України в боротьбі з Річчю Посполитою. 18 травня він відправив до шведського короля медведівського сотника Кіндрата Бурляя. По дорозі український посол разом із Колугером мав відвідати Москву й дістати дозвіл на подальший шлях до Швеції. У листі до Олексія Михайловича гетьман просив його не гніватися за посольство до Карла X, бо це робиться для розширення кола союзників, і швидше відпустити послів до Стокгольма. Б. Хмельницький звернувся також із листами до думного дяка Л. Лопухіна та боярина І. Милославського, повідомляючи про відправку послів до шведського короля Карла X Густава з метою аби той не давав допомоги полякам. Також просив їх сприяти місії козацьких послів. Тобто весною 1655 р. вже окреслювалися дипломатичні відносини між козацькою Україною та Швецією [15, с. 428].

З листів гетьмана видно його побоювання, що царський уряд міг перешкодити даному посольству дістатися шведської столиці. Як показали подальші події, ці побоювання не були безпідставними. Така царська політика свідчила про те, що у травні – червні урядові кола Росії ще не мали чіткої програми дій. Річ у тім, що тоді відкривалася можливість направити війська в центральні та південні райони Речі Посполитої й у такий спосіб сприяти відриву від неї українських і білоруських земель. Для цього слід було йти на союз зі Швецією. Другий варіант передбачав боротьбу за Балтійське узбережжя, що вимагало негайного припинення війни з Річчю Посполитою й укладення з нею союзу проти Швеції. Перехід до другого

варіанту вимагав часу й був би виправданий лише в разі згоди Варшави відмовитися від претензій на українські землі. Здавалося, російський уряд мусив негайно скористатися слушною нагодою, можливо, навіть відправити свого посла до Карла X, щоб пришвидшити процес створення коаліції Московії, козацької України та Швеції проти Речі Посполитої. Проте, царський уряд, як і раніше, виявився неспроможним вчасно оцінити вигоди нової політичної ситуації, а тому прийняв рішення не пропустити українське посольство до Швеції. У листі до гетьмана від 23 червня зазначалося, що йому “непристойно” відсилати своїх послів до шведського короля, якщо цар ще не надсилав своїх [79, с. 619].

Але дипломатичні контакти зі Швецією не перервалися. Так, вже наприкінці серпня 1655 р. до Б. Хмельницького прибув посол Карла Густава Юлій Торкват, гетьман в той час перебував біля Кам’янець-Подільського. У листі-відповіді на посольство Торквата гетьман писав, що король обіцяє “...довір’я, захист і дружбу” [98, с. 79]. Ще до цього, 17 липня 1656 р. шведський монарх в одному з листів писав: “...що стосується козаків..., то ми сподіваємось роз’єднати їх з москвитянами..., бо сила козаків має для нас найбільше значення, ніж дружба поляків” [1, с. 129]. Т. Чухліб стверджує, що якщо під дружною гетьман розумів укладення двостороннього договору, то під захистом і довір’ям – визнати протекцію Карла X [97, с. 94].

Як відомо, влітку 1655 р. король Карл X Густав на чолі своїх військ розпочав наступ на терени Речі Посполитої. Акт про її оголошення було вручено польським послам у Стокгольмі 9 липня [79, с. 621].

З листа Б. Хмельницького до шведського короля, переданого через прибулого до гетьмана шведського посла видно, що український уряд погодився на пропозиції щодо подальших спільних дій (зокрема, передбачався наступ козацького війська до західних рубежів України). Гетьман писав: “Незабаром, залишивши здобування міст і навіть облогу Кам’янця, ми попрямуємо до Львова, щоб звільнити його без зволікання; там ми будемо просити дальших зусиль з боку вашої святої королівської

величності”». На думку польського історика Л. Кубалі, який звернув увагу на політичний аспект угоди, укладеної під Кам’янцем, було досягнуто домовленості, за якою західний кордон Української держави мав проходити по Віслі [79, с. 624].

Тобто, під Кам’янцем було укладено україно-шведську угоду, що передбачала проведення спільного наступу до західних кордонів України і включення звільнених територій до складу козацької України. Проте згодом після легких перемог в Речі Посполитій, Карл X відмовився дотримуватись угоди і прилучив до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське і Руське воєводства й вимагав зняти облогу зі Львова. Б. Хмельницький погодився, не розриваючи дипломатичних відносин з Річчю Посполитою.

Важливо зазначити, що з поразкою наприкінці вересня 1655 р. під Городком Річ Посполита втратила останні боєздатні підрозділи, й її становище стало катастрофічним, шведська армія вже зайняла Варшаву. Звідси Карл X виступив до Кракова й незабаром оточив місто. Ще раніше, 8 серпня, Я. Радзивілл, його брат Богуслав, В. К. Гонсевський та інші литовські магнати підписали в Кейданах договір про перехід Литви під протекторат Швеції. На початку вересня Карл звернувся з листом до Б. Хмельницького, повідомляючи про свої успіхи. Виникла реальна можливість скоординувати дії українсько-російської та шведської армій та завдати Речі Посполитій остаточного удару [42, с. 219].

6 жовтня до Б. Хмельницького прибули послы Карла X – львівський вірменин Гамоцький і перекладач Пьотровський, який був агентом колишнього під канцлера Речі Посполитої Г. Радзейовського, який у своєму листі до гетьмана недвозначно натякнув, що шведський король не потребує більше його послуг. Не стримуючи себе, Б. Хмельницький порвав листа і гнівно промовив: “Що ж він собі думає, що я його слуга?”, однак швидко опанував себе й уже спокійно продовжував вести переговори. В цьому контексті виникає запитання: чи діяв колишній підканцлер згідно з волею Карла X, чи проявив власну ініціативу? Сучасні дослідники стверджують, що

він діяв сам, намагаючись, з одного боку, не допустити зміцнення Української держави, а з іншого – вбити клин між гетьманом і шведським королем. Так, у листі до останнього від 11 жовтня намагався викликати в нього підозру відносно задумів і справ гетьмана. Пізніше, наприкінці 1656 р., коли за наказом Карла X Радзейовського було заарештовано, з-поміж інших обвинувачень йому закидали також написання листа Б. Хмельницькому щодо зняття облоги Львова та повернення в Україну, що призвело до відчуження козаків від Швеції [79, с. 631].

9 жовтня до гетьмана прибув посланець шведського короля з повідомленням про захоплення Кракова. Очевидно Карл висунув ряд територіальних претензій на Белзьке, Руське та Волинське воєводства, що не могло не викликати обурення Б. Хмельницького: він не сумнівався, що ці землі мають належати козацькій Україні. На цей час унаслідок успішних дій українсько-російського корпусу було звільнено територію всієї Галичини. Під час переговорів зі шведськими посланцями Б. Хмельницький наполегливо обстоював свої права на всі українські землі. Так, у листі до мешканців Львова гетьман писав: “Ми вже поділилися з цими трьома народами: його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою” [79, с. 631-632].

Таким чином, якщо раніше шведи погодилися з тим, що вони повинні відійти до складу козацької України, то тепер почали висувати територіальні претензії. За свідченням французького посла Авогура, канцлер Швеції заявив йому: “ми не бажаємо мати союзниками ні козаків, ні угорців, які б прийшли руйнувати справжню Польщу”. У листі від 10 жовтня Карл зажадав від гетьмана зняти облогу Львова. За даними одного з священників, який на початку 1656 р. прибув у складі посольства до Яна Казимира, Б. Хмельницький зневірився у шведському королеві, коли той, здобувши Краків і вважаючи себе правителем Речі Посполитої, став розпоряджатися польськими землями за Львовом, хоча не володів ними [79, с. 632]. Тобто,

шведський монарх порушив договір з Б. Хмельницьким, за яким відступав йому західноукраїнські землі та обіцяв ніколи на них не претендувати.

За такої вкрай несприятливої ситуації Б. Хмельницький намагався поліпшити стосунки з Трансильванією, Валахією й Молдавією. На початку 1656 р. до нього з'явилися послы від їхніх правителів з пропозицією підтримку мирних відносин. Гетьман запевнив прибулих, що бажає збереження дружніх відносин, і прохав не підтримувати збройно ні польського, ні шведського короля.

Водночас, усвідомлюючи, що Річ Посполита добровільно не піде на вагомí поступки, гетьман продовжував вживати заходів щодо створення антипольської коаліції. У цьому відношенні багато залежало від розвитку відносин саме зі Швецією. Відомо, що в другій половині лютого повернувся посол до шведського уряду Д. Колугер, а незабаром приїхав від Карла X С. Грондський, який привіз два листи й запевнення шведського короля в приязні до Війська Запорозького. Посол переконував Б. Хмельницького, що для укладення угоди не вистачило часу, бо король був зайнятий справами у Пруссії. Посол пояснював, що Карлові X невідомі бажання козаків і він не знає, яку інструкцію дати комісарам, тож нехай козаки через послів передадуть свої побажання, визначать час і місце роботи комісії. Король сповіщав про свої успіхи й висловлював певність, що цього літа не матиме потреби в допомозі козаків. У відповідь Б. Хмельницький пояснив, чому не зміг раніше відправити посольство, обіцяв відрядити його влітку “з дорученням зміцнити дружбу й домовитися про справи...”. Відправляючи Колугера та Грондського, гетьман передав ними також листа до Дьєрдя II Ракоці із запевненнями в дружбі та обіцянкою найближчим часом направити до нього посланців [101, с. 79].

Проступово гетьман переконувався, що Москва відмовляється від воєнних дій проти Речі Посполитої, що ускладнювало включення до складу козацької України земель західного регіону. За цих умов особливої ваги знову набували відносини зі Швецією, Молдавією, Валахією й

Трансильванією. На початку квітня гетьман одержав листи від Георгіце та Дьєрдя II Ракоці. Від молдавського воєводи довідався про намір правителя Трансильванії допомагати Карлові X в боротьбі проти Польщі. 4 квітня в своїх листах до Георгіце та Дьєрдя II Ракоці він висловився за дальший розвиток приязних відносин. Князеві повідомляв про намір найближчим часом направити до нього послів [79, с. 654].

Не розраховуючи на серйозну підтримку Московії та Кримського ханства від квітня 1656 р. Б. Хмельницький остаточно вирішив опертися на союз зі Швецією та Трансильванією проти Речі Посполитої. В такій ситуації поляки намагалися розсварити хана з гетьманом і водночас примиритися з Московією. Але цього разу справи Варшави з Бахчисараєм не давалися легко, оскільки на початку хан твердо тримався Озернянської мирної угоди. Натомість, у квітні до Москви прибув королівський посол і домовився про переговори між Короною Польською та Московією, які планувалося провести у Вільно. Такому порозумінню всіляко сприяв австрійський імператор Фердинанд III. Влітку Б. Хмельницький заявив цареві, що він не виступає проти переговорів, але наголошував, що Москві не треба особливо довіряти полякам. Гетьман, зрозуміло, був невдоволений польсько-московським зближенням, проте не робив із цього трагедії, надіючись, що на переговорах буде представлена і козацька сторона [91, с. 162].

Приближення угоди Московії з Річчю Посполитою дало царському уряду змогу у травні 1656 р. розв'язати війну проти Швеції, котра тепер ставала найголовнішою загрозою для Москви у Східній Європі. Такий стан справ змусив Карла Густава активізувати український напрямок зовнішньої політики та спробувати розірвати українсько-московський союз. Паралельно діяв Б. Хмельницький, який почав переговори з литовським князем Б. Радзивіллою, який ще залишався союзником шведів, і продовжував відносини з Ю. Ракоці [8, с. 321].

Значної активізації у першій половині 1656 р. зазнали дипломатичні відносини між козацькою Україною та Молдавією і Валахією. Проте

особливо інтенсивними в 1656 р. стали українсько-трансільванські стосунки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці щодо козацької України – від нейтралітету (якого останній дотримувався у 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші паростки яких з'являються із листами трансільванського князя та посольством Стефана Люца до Б. Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М. С. Грушевський, у прагненні Д'єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підґрунтя для відходу від Московії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Річчю Посполитою). В іншому ж випадку українсько-російський альянс при його наближенні до Дунаю міг прямо загрожувати і Трансільванії [9, с. 62-65].

Ігнорування Московією українців як третьої сторони конфлікту викликало велике обурення гетьмана, а брак достовірної інформації щодо перебіг переговорів посилив побоювання щодо ігнорування царем інтересів козацької України і передачі її під владу поляків. Цим останні скористалися, вони підсилювали схожі чутки серед козацтва, а Москва в той же час не поспішала з поясненнями (їх гетьман отримав аж в грудні 1656 р. від А. Лопухіна). У подібній ситуації Б. Хмельницький ще більше активізував відносини зі Швецією і Трансильванією. Водночас, з проханням про допомогу до козаків звернувся і Ю. Ракоці [9, с. 62].

Розчарований політикою Московії, Б. Хмельницький все більшу увагу приділяв відносинам з Трансильванією. Довідавшись від Шебеші про наміри Карла X укласти договір із Трансильванією, гетьман вирішив послати до шведського короля нового листа. У ньому Б. Хмельницький спростовував чутки, нібито Військо Запорозьке піднімає “зброю проти... королівської величності”. Наголошуючи на зацікавленості в союзі зі Швецією, він водночас давав зрозуміти, що не допоможе ні королю, ні царю в їхній боротьбі проти Шведського королівства, але не виступить також проти

Московії й не допустить вторгнення ворогів на українські землі: “Ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги – хоч би до цього нас часто закликали – ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони” [79, с. 663-664].

Щодо позиції шведського короля, то оскільки в Речі Посполитій розгорнулася визвольна боротьба проти шведської окупації, Карл X підписав у середині червня договір із Бранденбургом, який передбачав військову допомогу в поході на Варшаву. Також Карл мусив поживити контакти з гетьманом, щоб у разі потреби отримати від нього поміч. 30 червня він відправив листа до Б. Хмельницького, висловлюючи побажання пришвидшити зустріч шведських та українських послів, визначити час і місце її проведення; повідомляв про воєнний союз із Бранденбургом. В середині липня шведський король написав нового листа гетьману, запевняючи в своїй готовності захищати козацькі вольності й прохаючи терміново повідомити про свої наміри. Такий розвиток подій відкривав реальну можливість укладення вигідного для обох сторін договору. Але при цьому багато важила позиція Карла щодо майбутньої долі західноукраїнських земель (адже відомо, що він обіцяв частину їх правителю Трансильванії) [100, с. 161].

У серпні 1656 р. до Ю. Ракоці було відправлено гетьманських послів – генерального осавула Івана Ковалевського та писаря Івана Грушу, які мали закликати князя розірвати відносини з Річчю Посполитою. Одночасно з прибуттям послів від гетьмана до Ю. Ракоці прибули послы від шведського короля, котрі привезли також пропозицію розпочати війну проти Речі Посполитої. Так, зрештою, вимальовувався антипольський союз. 7 вересня 1656 р. Юрій II Ракоці підписав союзний договір із Б. Хмельницьким. Відтак, для того аби набула чинності двостороння угода, до Чигирина відправили з подарунками посла Ласлава Уйлакі. Натомість українська сторона затягувала зі затвердженням договору, адже ні козацькі, ні семигородські послы не мали

при собі автентичних “кондицій”, на яких присягнув і які підписав Юрій II Ракоці. Українська сторона, яка вже мала гіркий досвід з московитами, заявила, що “князь не може вимагати від нас більше, ніж сам зробив. Ми не хочемо ярма на шию” [9, с. 66].

Після тривалих нарад і перемовин зійшлися на тому, що гетьманський кряд видасть такий самий диплом, який видав Ю. Ракоці. Семигородські послы були зацікавлені в тому, щоб взаємна угода була укладена, адже вони мали інформацію, що за декілька днів перед тим приїжджав посол від татар Хельмер-бег з вимогою надати кілька тисяч козаків для походу на Семигороддя (виникла досить специфічна ситуація, адже погоджуючись на союз із Ракоці, гетьман фактично розривав відносини з Кримом). За такого розвитку подій такий послы не могли допустити погіршення відносин з козацькою Україною. Тому 18 жовтня 1656 р. Б. Хмельницький з козацькою старшиною присягнули на Біблії та хресті, що видадуть такий диплом.

Водночас у вересні активізувалися і українсько-шведські відносини. До гетьмана прибуло посольство Я. Тернешельда і Готгарда Велінга, які мали добиватися розриву російсько-українського союзу й залучення козацької України до збройної підтримки Швеції в її протистоянні з Московією (негайного надання королю 30-тисячного війська для реалізації воєнно-стратегічних завдань). Самому Б. Хмельницькому належало за домовленістю з Карлом X взимку чи навесні вирушити до Речі Посполитої або Московії. Під час цієї війни козаки не повинні були без відома короля починати іншої воєнної кампанії, для якої була б потрібна допомога Швеції. Гетьман не мав права укладати мир чи перемир'я з противниками Карла [108, с. 307].

Зі свого боку Швеція брала на себе зобов'язання не допомагати ворогам козацької України, а по можливості надавати допомогу останній. Особливо зазначалося, що в переговорах із польським королем Карл урахуватиме інтереси козацької України. Тобто, виходило, що взамін розриву відносин з Московією та надання великої військової допомоги Швеції уряд останньої брав на себе лише розпливчасті зобов'язання щодо

Війська Запорозького. Щоправда, послі дістали інструкцію схвалити створення “повністю вільної держави, ні від кого не залежної”, у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств, котра, однак, певний час мала перебувати під протекторатом Швеції (це було можливим лише в разі прийняття козаками попередніх умов і завоювання Карлом з їхньою допомогою Польщі) [79, с. 671].

Отже, шведський уряд не поспішав визнавати незалежність козацької України, обминав питання про входження західноукраїнських земель до складу козацької держави, чим на той час найбільше переймався Б. Хмельницький. Звісно, така позиція Швеції насторожувала гетьманський уряд. Знаючи про намір гетьмана включити до складу своєї держави західну частину України, шведський король обіцяв йому докласти всіх зусиль, аби владнати справу з трансильванським князем і задовольнити справедливі вимоги гетьмана. Не випадково М. Грушевський звернув увагу на існування кількох варіантів розвитку союзних відносин козацької України зі Швецією.

4.2. Раднотський курс гетьмана та його наслідки

Невдачі, що спіткали шведів у новому етапі війни з Річчю Посполитою, призвели до пошуку розуміння з козацькою Україною. З іншої сторони, укладення Віленського перемир'я змусило і український уряд піти на зближення з шведами. Проте, у відносинах між обома сторонами на кінець 1656 р. (тобто, часу початку бойових дій коаліційних військ проти Речі Посполитої) переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не вилився в конкретну угоду між цими державами. Головною перешкодою до її підписання була непоступливість шведської сторони в головному для козацької України територіальному питанні. Восени 1655 р. Швеція визнавала за Б. Хмельницьким лише Запорожжя та Лівобережжя. В 1656 р. посольство Г. Велінга хоча й називало козацьку Україну “вільною державою”, але лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського

воєводств. І навіть в січні 1657 р., коли в похід на Річ Посполиту Б. Хмельницький вже реально відправив багатотисячний український корпус, Г. Веллінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише в складі названих трьох воєводств, замовчуючи долю західноукраїнських земель [2, с. 154-162].

Попри позицію шведського короля в листі до нього від 16 листопада 1656 р. Б. Хмельницький все ж писав про бажання надалі підтримувати дружбу та про зв'язок Війська Запорізького з Трансільванією. Тобто, намічалась нова антипольська коаліція в складі козацької України, Швеції та Трансільванії [15, с. 545], яка юридично оформилась 26 листопада 1656 р. в Радноті. Цей договір, на думку дослідників, був наслідком і відповіддю його учасників на укладений за місяць до того Віленський трактат.

Новостворена Раднотська система передбачала спільну війну союзників проти Речі Посполитої з подальшим розподілом її земель між Швецією, Бранденбургією, Трансільванією та козацькою Україною. Потрібно зазначити про різні мотиви, які перед собою ставила кожна сторона. Для Карла Густава Раднотський договір став відповіддю на польсько-російський договір у Вільно. Натомість Ракоці ставив перед собою мету коронуватись польською короною, а козацька Україна і Бранденбург – унезалежитися від цієї корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції з самого початку таїли в собі загрозу її монолітності, хоча в цілому раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Щодо західноукраїнських земель, то їхній статус мав бути визначений після додаткових україно-трансільвано-шведських консультацій. Водночас, зважаючи на досить значні апетити Швеції і Трансільванії щодо Західної України, вступаючи в нову коаліцію, гетьман намагався зберегти відносини з Московією [58, с. 68–69].

Зважаючи на непоступливість трансільванської й шведської сторони на переговорах, Б. Хмельницький не мав твердих підстав сподіватися на

пом'якшення позицій останніх в ході подальшої військової кампанії проти Речі Посполитої. І це значною мірою вплинуло на те, що гетьман, вступаючи в нову антипольську коаліцію, остаточно не поривав з Московією й намагався завуалювати перед останньою склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці, оскільки Московія, попри все, ще залишалась в геополітичних планах Б. Хмельницького реальною противагою устремлінням Варшави та відчутним стримуючим фактором для Османської імперії [48, с. 13].

Водночас, гетьман продовжував спроби встановлення тісніших відносин зі Швецією. Так, у листі від 28 січня 1657 р. гетьман акцентував увагу на взаємній користі україно-шведського союзу [15, с. 557-558]. Також в січні 1657 р. в Шамос-Уйварі відбувся збір шведських, семигородських і українських послів, які домовилися про поділ Речі Посполитої. Було вирішено, що Юрій II Ракоці має стати польським королем і під його владу мають перейти Малопольща, Волинь, частина Мазовії, Підляшшя і Берестейщина. Карл X Густав має отримати Королівську Прусію, Куявію, Північну Мазовію, Троцьке і Віденське воєводства, Лівонію, Жмудь, (Інфлянти) і Курляндію. За Україною закріплювалася територія від м. Батога на Заході і від Новгород-Сіверського на Півночі. Крім того, отримували свої частини Богуслав Радзивілл (Новогрудське воєводство з прилеглими територіями) та Фрідріх Вільгельм (Великопольщу) [9, с. 65]. В такі домовленості була закладена певна суперечність – у Радноті Ракоці виступав проти більших територіальних поступок українцям, що, зрештою, зрозуміло, оскільки він мав отримати польську корону, від якої саме і хотіли незалежитися козаки. Окрім того, Б. Радзивілл планував утворити власне спадкове князівство і розраховував, що до нього приєднають Підляшшя і Берестейщину.

Завершальний етап підготовки спільного трансільвансько-українського походу наприкінці 1656 р. йшов повним ходом. Згаданий вже посол Л. Уйлакій сповіщав в жовтні 1656 р. трансільванському князеві, що в

Чигирині він провів переговори з брацлавським та уманським полковниками про спільні військові дії, а генеральний писар І. Виговський запевнив, що гетьманська влада готова на першу ж звістку виправити 15-тисячну армію з гарматами та всіма припасами. Для узгодження терміну виступу союзницьких армій та інших деталей походу Ракоці у відповідь на повідомлення про готовність Б. Хмельницького навіть самому очолити українські війська, вислав до Чигирини 19 листопада 1656 р. посольство Гентера. А для контролю за виходом козацького корпусу в козацьку Україну було відправлено Стефана Хорвата. В місію останнього також входило, як відзначав М. Грушевський, добиватися від українського гетьмана прикриття військової операції в Речі Посполитій від турецько-татарських військ та гарантувати безпеку польським прихильникам Ракоці з боку козацьких полків [56, с. 1311-1312].

У першій половині січня з'явився посланець Карла X Т. Гарсон, у переговорах з яким гетьман підкреслив свою готовність підтримувати дружні стосунки зі Швецією. У листі до короля Б. Хмельницький звертав його увагу на необхідність завершити укладення угоди: “Те, що ми обіцяли в багатьох листах, виконаємо повністю, як тільки час і нагода дадуть змогу”. Вже 16 січня до Чигирини приїхало посольство Г. Веллінга для підписання договору з козацькою Україною [79, с. 679].

У процесі переговорів Б. Хмельницький Веллінг від імені короля пообіцяв незалежність козацькій Україні в межах трьох воєводств: Брацлавського, Київського та Чернігівського, що викликало розчарування й невдоволення гетьмана та старшини, які сподівалися об'єднати в державних кордонах всі українські землі. На таких умовах договір не підписали, а за два дні І. Виговський повідомив послу, що до Карла X буде направлено посольство для переговорів (водночас заявив про готовність на випадок нагальної потреби надати йому допомогу). Веллінг був здивований подібним розвитком подій, оскільки не сумнівався, що український уряд прийме запропоновані йому умови, й запитав, чому не можна тепер підписати

договір? Генеральний писар просив передати їм текст майбутнього договору для ґрунтовного ознайомлення.

Скликана для цього рада старшин, присутніх на той час у Чигирині, помітивши, що в пропозиціях шведів вилучене питання про подальшу долю західноукраїнських земель, вирішила припинити переговори й відправити посла додому. Що ж до запропонованих умов договору, то рада вирішила “не вступати з королем в жодні переговори, поки, – як писав Веллінг Карлу X, – в.к.в. не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова аж по Віслу. Прагнуть утримати те, що здобули, за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили”. І якщо посол отримає таку декларацію за підписом і з печаткою короля, тоді союз буде укладено [79, с. 680].

Відтак, місія Веллінга зазнала повної невдачі. Карл X явно недооцінив політичної мудрості гетьмана, який недвозначно заявив про можливість міцного союзу між двома державами лише за умови визнання Швецією незалежної України в повному складі всіх її земель.

Що ж до самого походу коаліційних військ разом з корпусом Антона Ждановича (приблизно 15 тисяч осіб) проти Речі Посполитої, то виділяють два етапи: в ході першого 18 березня 1657 р. було взято Краків, на даному етапі український корпус Ждановича діяв спільно з трансільванським військом (з шведською армією Карла Густава україно-трансільванське військо об'єдналось вже під час другого етапу, який розпочався 20 березня).

На другому етапі війни союзні війська вирушили з Кракова на з'єднання із шведською армією. Остання під командуванням Карла X Густава, залишивши деякі загони в Пруссії, стрімким маршем рушила на південь, де й з'єдналась з коаліційною армією на початку квітня неподалік Сандомира. Після тривалих військових нарад було вирішено всім просуватись до Бреста. 11 квітня 1657 р. Шведсько-трансільвансько-українські війська поблизу Завихосту форсували Віслу, опанували Люблін,

Подлодов, Мінськ, Венгров і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657 р. Перебування українського корпусу А. Ждановича на Берестейщині було використане для переговорів із шляхтою Пинського повіту, яка того ж дня прийняла рішення щодо встановлення союзу із Військом Запорозьким. Подібна ж дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині та Турівщині [71, с. 11-17, 201-202, 228].

Незважаючи на успішні дії, в таборі союзників почали виникати конфронтації, Карл X з основним військом відійшов за Віслу, залишивши лише трьохтисячний корпус генерала Стенбока. Відсутність шведського короля не завадила союзникам 7 червня взяти Варшаву. Але коаліційна армія не змогла скористатися зі свого успіху. Не маючи надії на повернення Карла X з основним військом, корпус Стенбока 13 червня залишив Варшаву, відступили і війська Ракоці і Ждановича. 19 червня 1657 р. українсько-трансільванська армія дісталась Сандомира, а 20 червня, переправившись через Віслу, взяла напрям на терени козацької України [58, с. 70-72].

В коаліції справді було забагато суперечностей для того, аби вона діяла ефективно – сторони були розчаровані одна в одній. Так, шведи були здивовані недисциплінованістю семигородців та козаків, останні – малочисельністю шведів. Чималі тертя були між самими козаками і семигородцями, інколи вони переростали в криваві конфлікти, а Ю. Ракоці з погордою ставився до А. Ждановича. Трохи кращими були відносини козаків та шведів. Коли король Швеції, дізнавшись про наступ Данії на свої володіння, почав, всупереч попереднім домовленостям, таємно виводити війська з-під Бресту і при цьому залучив до свого війська багато козаків (більш охочих до співпраці зі шведами, ніж семигородцями), то це викликало обурення Юрія II Ракоці. Король Швеції пояснив, що козаки не пов'язані з Ракоці жодною присягою. Коли А. Жданович доповів Б. Хмельницькому про кривди з боку чисельнішого семигородського війська, той заявив, що якщо так триватиме далі, то він направить до них ще 50 тис. козацького війська і семигородців знищать. За подібних відносин між союзниками годі було

сподіватися успіху такої коаліції [58, с. 68].

Таким чином, було втрачено важливий момент для повного знищення Речі Посполитої. Основними причинами стали неузгодженість дії між союзниками, втомленість війська та зовсім відмінні цілі союзницьких сторін. Крім того, важливу роль відіграло нестабільне зовнішньополітичне становище як козацької України, так і Швеції та Трансільванії, небажання таких військово-політичних “важковаговиків” як Габсбурзька монархія та Османська імперія будьяких змін у геополітичному становищі в Європі та зміни “status quo”. А саме це мала на меті Швеція, бажаючи суттєвих територіальних перерозподілів, підтримуючи так зване “повстання васалів” (об’єднаних в Раднотській коаліції – Трансільванії – васала Османської імперії, залежного від Варшави Бранденбурга, та козацької України з її номінальним російським протекторатом).

Потрібно зазначити, що упродовж раднотської кампанії Б. Хмельницький докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення військових дій союзників на теренах Речі Посполитої. Так, українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до султана, запевнило турецьку сторону, що козацька Україна не має жодної справи ні з Швецією, ні з Трансільванією та буде й надалі залишатися під протекцією султана і в приязні з Кримським ханством [99, с. 296-297].

Проте, антипольські домовленості гетьмана зі шведами та семигородцями фактично розсварили його і татар, котрі погрожували у такій ситуації знищити козацьку Україну. Щодо мобілізації татарських військ попереджав козаків молдавський господар. Гетьман прагнув вплинути на Крим через Османську імперію, куди відправив весною 1657 р. свого посла Л. Капусту. Однак його місія не увінчалася успіхом. Султан, підбурюваний поляками та австрійцями, був вороже налаштований до козацької України. Оборону від татар доручили Ю. Хмельницькому, який на той час уже був проголошений наступником хворого гетьмана. Улітку татари розпочали похід на терени України. У такому скрутному становищі гетьман знову

спробував в липні 1657 р. вдатися по військову допомогу до московського царя [82, с. 205].

У відносинах з Московією гетьман продовжував дотримуватися лінії на дискредитацію політики Варшави, обгрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти Речі Посполитої. З іншого боку, Б. Хмельницький інформував царя про успіхи козацьких військ у Речі Посполитій, що мало на меті підтримувати в царського уряду віру в можливість опанування польської корони завдяки перемогам української армії. Саме з цією метою в травні 1657 р. до Москви було відправлено українське посольство на чолі з Ф. Коробкою. Як зазначає А. Гурбик, хоча загалом представлена даним дипломатом російській стороні інформація була застарілою, оскільки союзники на середину травня вже пройшли шлях від Кракова до Бреста і виступали в похід на Варшаву, але, враховуючи час перебування посольства в дорозі та затримку з цих же причин листів від А. Ждановича, то були, мабуть, всі відомості, які мали в своєму розпорядженні на момент візиту гетьманські послы. Тут же вперше у російсько-українських переговорах було відкрито заявлено про об'єднання війська Ждановича із арміями Д. Ракоці та Карла Густава для війни проти Речі Посполитої [58, с. 80].

Водночас у червні 1657 р. до Чигирина прибув новий посол Швеції Густав Лілієнкрона. Він мав виправити помилки попередніх дипломатів. Проте Швеція уже менше цікавила Б. Хмельницького з огляду на попередні невдалі військові дії і зухвалі пропозиції. Г. Лілієнкрона був досить прохолодно прийнятий гетьманом, який кілька днів його взагалі ігнорував, а врешті почув закид – якщо посол прибув із дорученням на кшталт того, що мав Г. Велінг, то нема про що вести мову. Хоча Г. Лілієнкрона доводив, що прибув для зміцнення дружби, проте основою його місії було віддалити гетьмана від Москви. Сподівання ці ґрунтувалися, зокрема, на запевненнях Данила Грека в тому, що українсько-московський союз буде розірвано. Перевищення таким посередником своїх повноважень обурило гетьмана, а І. Виговський заявив, що в зв'язку із загрозою з півдня згода із царем козакам

дуже потрібна [107, с. 19].

В другій половині червня 1657 р. відступ трансільвансько-української армії пролягав повз Замостя, де розпочалися перші серйозні сутички з підрозділами С. Чарнецького. В таких досить складних умовах Д'єрдь II Ракоці все більше втрачав контроль над своєю армією та віру у власні сили і шукав щонайменшої нагоди замирення із польським королем.

В ситуації, що склалася, керівники українського корпусу А. Жданович, Ю. Немирич та інші полковники, пересвідчившись, що переговори Ракоці про здачу полякам ідуть повним ходом, 12 липня вирішили залишити трансільванське військо з його князем і відступили в Україну. Таким чином, аж ніяк не можна стверджувати про те, що саме відступ козацького корпусу став причиною капітуляції Ракоці. Насправді ж все було навпаки – саме постійне намагання трансільванського князя примиритися з польською стороною та початок реальних переговорів про капітуляцію змусили А. Ждановича відвести свій корпус [77, с. 119].

12 липня 1657 р. Ракоці відправив на переговори із Потоцьким, Чарнецьким, Любомирським та Вишневецьким повноважне посольство. Наступного дня обидві сторони склали присягу про вічний мир, чим скріпили всі умови укладеного договору. Відтак, останній етап військової кампанії в Річ Посполиту для угорської армії закінчився капітуляцією.

В Чигирині із нетерпінням чекали відомостей про корпус А. Ждановича. Загалом, враження від походу українських військ у гетьманській столиці було позитивне, оскільки Речі Посполитій, в умовах Віленського перемир'я із Москвою, вказаний похід перешкоджав створити в першій половині 1657 р. широку коаліцію сил для війни з козацькою Україною [15, с. 609].

Важливо зазначити, що ще до прибуття А. Ждановича в Чигирин, у гетьманській столиці були поінформовані саме так, що Ракоці потрапив в оточення через те, що козацький корпус його залишив. Причому, Б. Хмельницького в цей час більше хвилював не сам відхід, а те, що в

результаті останнього виникла досить складна для козацької України ситуація. Адже, семиградці й поляки могли об'єднатися й повести наступ на українські землі, що в поєднанні з синхронним вторгненням величезної татарської орди становило б серйозну загрозу Українській державі. Весь драматизм становища А. Ждановича полягав в тому, що саме він був “творцем” цієї досить напруженої ситуації, оскільки замість сподіваної в Чигирині допомоги проти татар вільно чи невільно привів до кордону України змучений і знекровлений козацький корпус, у якого за плечима до того ж було ще й дві ворожі армії. Все це наперед, ще до офіційної розмови в Чигирині, робило А. Ждановича відповідальним за такий хід подій та формувало упереджене ставлення до нього. І хоча згодом угорці й поляки відступили від кордону України, а татари подалися за Ракоці, щоб і собі здобути викуп, що значною мірою розрядило ситуацію, але авторитет А. Ждановича уже певною мірою похитнувся [58, с. 81-82].

Дослідники припускають, що формуванню й поширенню таких оцінок в козацькому середовищі сприяв хтось із старшини, хто, мріючи про гетьманську булаву, прагнув нейтралізувати всіх ймовірних конкурентів. Можливо, це був і сам генеральний писар І. Виговський, який добре розумів, що повернення в Україну покорителя Кракова і Варшави А. Ждановича на чолі великого, козацького корпусу може значною мірою підняти шанси колишнього київського полковника, давнього сподвижника Б. Хмельницького, на гетьманську булаву після смерті останнього.

Незважаючи на провал кампанії проти Речі Посполитої, участь українського корпусу у складі військ Раднотської коаліції мала велике значення, по-перше воєнні дії було перенесено на внутрішні території Речі Посполитої й перешкодила їй активним діям на українському фронті. А подруге, війна зірвала ратифікацію польським сеймом не вигідної для козацької України Віленської угоди, а дипломатичні перемовини з Швецією і Трансильванією сприяли легітимізації козацької України в Європі [100, с. 163].

Поразка коаліційних військ не призвела до розриву дипломатичних відносин козацької України та Швеції. Тому в подальшому, реалізуючи раднотський курс зовнішньої політики, Б. Хмельницький уважно стежив, щоб в усіх договорах Західна Україна визнавалась частиною Української держави. Зокрема в лютому 1657 р. було відхилено запропонований Карлом X проєкт договору, оскільки він не передбачав входження західноукраїнських земель до складу Гетьманщини [58, с. 85].

Отже, реалізація гетьманом шведського зовнішньополітичного курсу була вигідною для козацької України, оскільки було досягнуто згоди у війні проти Речі Посполитої. Щодо статусу західноукраїнських земель проявилася непоступливість шведської сторони, адже вони були вигідним стратегічним плацдармом для розгортання мілітарної сили у Східній Європі, крім того цьому сприяло і небажання утворення нової потужної сили на уламках Речі Посполитої, яка б могла створювати конкуренцію Швеції у реалізації її зовнішньополітичної експансії.

Але незважаючи на конфронтації, все-таки відносини з шведським королем дозволили на певний час поставити Річ Посполиту на межу повного знищення, перенести воєнні дії на її внутрішні території. Крім того, відносини зі Швецією, переможницею Тридцятилітньої війни, сприяли європеїзації козацької України, її легітимізації як незалежного і самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

ВИСНОВКИ

Отже, аналіз історіографії з проблеми зовнішньополітичного курсу Б. Хмельницького у 1654 – 1657 рр. засвідчує, що попри величезний науковий доробок дослідників різних епох, її вивчення і сьогодні зберігає свою актуальність. Це зумовлено тим, що до 1990-х рр. українська історична наука з зазначеної проблематики ґрунтувалася на концептуальних засадах радянської історіографії, які абсолютно необґрунтовано обмежували хронологічні рамки національно-визвольної боротьби українців в середині XVII ст. 1654 р. (відтак, складний процес вироблення й реалізації українським урядом зовнішньополітичних пріоритетів після 1654 р. залишався поза увагою). Крім того, складність вивчення вже в сучасній історіографії мотивів, шляхів і геополітичних комбінацій уряду Б. Хмельницького у 1654 – 1657 рр. зумовлена багатоаспектністю порушених проблем, окремі з яких потребують детальнішого висвітлення.

Одним з перших зовнішньополітичних завдань Б. Хмельницького, яке потребувало докладення значних зусиль, полягало у тому, щоб підштовхнути Московію до зміни своєї позиції зацікавленого спостерігача за українсько-польськими баталіями, якої там дотримувалася упродовж 1648 – 1653 рр. (балансування між проблемою дотримання “вічного миру” 1634 р. та своїми давніми територіальними апетитами щодо руських земель Речі Посполитої), та виступити проти Речі Посполитої. Щоб досягти бажаного, гетьман мусив створювати для царського уряду максимально складну політичну ситуацію, використовуючи для цього ідею турецького протекторату над козацькою Україною та свої династичні плани в Молдові. І це спрацювало, адже у Москві чудово усвідомлювали той факт, що реалізація обох зовнішньополітичних проєктів гетьмана надовго ставила хрест на експансіоністських планах Московії щодо козацької України.

Водночас, гетьманська канцелярія періодично давала Московії цілком

ясні сигнали про бачення Чигирином меж можливого протекторату московського царя над козацькою Україною, який не повинен був сягати далі номінальної зверхності, прикладом якої були відносини Московії з Військом Донським.

Одностороння переяславська присяга на вірність цареві, без попереднього узгодження конкретних умов прийняття протекції, була вимушеним заходом з боку гетьмана й старшини, зумовленим вкрай важким становищем козацької України, в якому вона опинилася внаслідок укладення наприкінці 1653 р. Кам'янецького договору між Кримом і Річчю Посполитою. Проте, сподівання гетьманського уряду на возз'єднання українських земель у межах єдиної держави з допомогою Московії не справдилися, а навпаки ще більше ускладнили досягнення зазначеної мети.

Особливості турецької політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб через механізм прийняття протекції султана (не розриваючи при цьому договору з Московією) знайти надійного союзника проти Речі Посполитої, не допускаючи в такий спосіб укладення договору між Стамбулом і Варшавою. Крім того, налагодження і підтримка дипломатичних відносин з Портою були до певної міри гарантією уникнення небажаного розвитку подій у відносинах з Кримським ханством, військова допомога якого в умовах війни з Річчю Посполитою була надзвичайно важливою.

Відносини Чигирини з придунайськими князівствами і Швецією мали важливе значення в контексті того, що дозволяли на певний час ускладнювати становище Речі Посполитої, переносити воєнні дії на внутрішні території останньої, а відтак сприяли захисту національних інтересів козацької України. Крім того відносини з Швецією, переможницею Тридцятилітньої війни, сприяли європеїзації України, її легітимізації як незалежного і самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Проте, вагомою проблемою, яка викликала суперечності між Чигирином і Стокгольмом, було питання статусу західноукраїнських земель, в якому проявлялася непоступливість шведської сторони, адже вони були вигідним стратегічним

плацдармом для розгортання мілітарної сили у Східній Європі. Крім того, спрацьовувало і несприйняття шведським королем утворення нової потужної сили на уламках Речі Посполитої, яка б могла створювати конкуренцію у реалізації зовнішньополітичної експансії Швеції.

Щодо конкретного інструментарію реалізації різноманітних зовнішньополітичних кроків, маневрів і комбінацій гетьмана і його уряду, то він ґрунтувався на перемінному застосуванні таких його основних складників, як переконання, компроміс та погроза силою. Причому доцільність і дієвість кожного з них визначалася насамперед конкретним геополітичним розкладом сил, а також внутрішньополітичними обставинами як в козацькій Україні, так і в тих державах, з якими велися переговори.

Отже, активна зовнішня політика, яку провадив Б. Хмельницький упродовж 1654 – 1657 рр., сприяла зміцненню міжнародного становища козацької України, зростанню її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі, включала в орбіту українського протиборства з Річчю Посполитою політиків і дипломатів від Стамбула до Стокгольма.

Подія 6 серпня 1657 р. істотно змінила не лише зовнішньополітичний курс козацької України, але і в цілому її внутрішньополітичне становище, адже не стало гетьмана Б. Хмельницького. Як наслідок – змінився сам характер політичного устрою Гетьманщини, поліцентризм влади породжував і поліцентризм зовнішньої політики. Трагізм полягав у тому, що не було єдиного зовнішньополітичного курсу, кожне з державних утворень – Правобережжя, Лівобережжя, Запоріжжя – проводили власну зовнішню політику без узгодження між собою. Характерним стало залучення мілітарної сили сусідніх країн для вирішення внутрішніх конфліктів. В комплексі все це сприяло краху державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Джерела

1. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* (1861). Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша. Т. 3: 1638-1657. 604 с.
2. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* (1875). Санкт-Петербург: Тип. В. В. Пратц. Т. 8: 1648-1657. 400 с.
3. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* (1878). Санкт-Петербург: Тип. брат. Пантелеевых. Т. 10: 1653-1654. 838 с.
4. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* (1889). Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и К°. Т. 14: 1654-1655 гг. 902 с.
5. *Архив Юго-Западной России* (1861). Киев: Университетская типография. Т. 1. Ч. 2. 593 с.
6. *Архив Юго-Западной России.* (1863). Киев: Тип. И. и А. Давиденко. Т. 1. Ч. 3. 557 с.
7. *Архив Юго-Западной России.* (1888). Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого. Т. 2. Ч. 2. 722 с.
8. Бутич, І. (1991). Два невідомі листи Богдана Хмельницького. *Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка.* Львів, ССХХІІ, 319–326.
9. Бутич, І. (1966). До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656). *Архіви України, № 3, 62–66.*
10. Величко, С. (1991). *Літопис* / Пер., вст. стаття, комент. В. О. Шевчука. Київ: Дніпро, Т. 1, 371 с.
11. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы:* (1953). В 3 т. Москва: АН СССР, Т. 3, 1651-1654, 646 с.
12. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку (1994) // *Василь Герасимчук: життя і творчість (1880 – 1944).* Львів, 13–134.
13. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 –1658 рр. Т. 3: (1651–1654 рр.)* (2014) / Упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 424 с.

14. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 –1658 рр. Т. 4: (1655–1658 рр.)* (2015) / Упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 539 с.
15. *Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)* (1961) / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: АН УРСР, 740 с.
16. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского архива министерства иностранных дел. (1911). *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, Вып. 1, 25–117.
17. *Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг.* (1965). Киев: Наукова думка, 828 с.
18. *Жерела до історії України-Руси.* (1911). Львів, Т. 12. Матеріали до історії української козаччини. Том 5. Акти до Хмельниччини (1648-1657) / Зібрав і видав М. Кордуба. 545 с.
19. Заборовский, Л. В. (1994). *Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656 гг.): Документы, исследования*. Москва: Наука, 189 с.
20. *Історія України в документах і матеріалах. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569 – 1654 рр.)* (1941). Київ: Вид-во АН УРСР, 292 с.
21. Каманин, И. (1916). Договори Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Киев, Вып. 2, 93–108.
22. *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки* (1992). Київ: Т-во “Знання” України, 192 с.
23. *Літопис Самовидця.* (1971). Видання підготував Я. І. Дзира. Київ: “Наукова думка”, 208 с.
24. Мицик, Ю. (1993). Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни. *Международные отношения и*

- государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* Запорожье, 42–47.
25. Мицик, Ю. А. (1991). Джерела до історії України 1654-1657 рр. у фондах польських архівосховищ. *Архіви України*, № 2, 52–60.
26. Мицик, Ю. (1999). З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського. *Наукові записки. Історія* / Національний університет "Києво-Могилянська академія", Т. 14, 93–112.
27. *Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657. Збірник за документами актових книг.* (2008) / Керівник проекту Музичук О. В.; Упор.: Сухих Л. А., Страшко В. В. Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Київ, 1011 с.
28. *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов.* (1852). Киев, Т. 3, Отд. 3 (1652-1660), 442 с.
29. Степанков, В., Степанков, В. (2015). Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям). *Проблеми дидактики історії*, Вип. 6, С. 36–69.
30. *Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657.* (1998). Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 383 с.
31. Федорук, Я. (1996). Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів). *Україна модерна*, № 1, 135–145.
32. Kochowski, W. (1859). *Historya panowania Jana Kazimierza.* Poznań, Т. 1, 369 s.
33. *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 – 1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały.* (1989). Zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. Wrocław; Warszawa; Kraków, Gdańsk; Łódź, Т. 1: 1648-1660, 266 s.

Література

34. Антонович, В. Б. (1991). *Про козацькі часи на Україні*. Київ: Дніпро, 238 с.
35. Апанович, О. (1961). *Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70-ті роки XVII ст.* Київ: Вид-во АН УРСР, 299 с.
36. Апанович, О. (1991). *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ: Дніпро, 335 с.
37. Брехуненко, В., Ковальчук, В., Ковальчук, М., Клорнієнко, В. (2016). *«Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст.* Київ: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 248 с.
38. Брехуненко, В. (2005). *Московська експансія і Переяславська рада 1654 року*. Київ: [б.в.], 368 с.
39. Брехуненко, В. (2014). *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст.* Київ: Темпора, 503 с.
40. Бульвінський, А. Г. (2008). *Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи*. Київ, 680 с.
41. Газін, В. (2007). Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина 50-х рр. XVII ст.). *Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова*. Київ, 141–154.
42. Газін, В. В. (2019). *Між Москвою та Варшавою: «українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія / наук. ред. проф. В. С. Степанков*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 372 с.
43. Газін, В. В. (2009). «Українське питання» в контексті політичної боротьби в Центрально-Східній Європі в середині XVII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана*

- Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Вип. 2, 222–237.*
44. Голобуцький, В. (1962). *Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.* Киев: Государственное издательство политической литературы УССР, 369 с.
45. Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво.* Київ: Вища школа, 539 с.
46. Горобець, В. (2009). *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України.* Київ: Інститут історії України НАН України, 271 с.
47. Горобець, В. (2007). *“Волимо царя східного”: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава.* Київ: Критика, 464 с.
48. Горобець, В. (2017). *Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок.* Харків: Клуб сімейного дозвілля, 480 с.
49. Горобець, В. (2001). *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665.* Київ: Інститут історії України, 533 с.
50. Горобець, В. (2000). *Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі. Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України НАН України, Вип. 1, 245–271.
51. Горобець, В. М. (1995). *Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика. Український історичний журнал, № 4, 45–56.*
52. Горобець, В. М. (1995). *Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького). Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана) / Відп. ред. В. А. Смолій.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 86–89.

53. Горобець, В. (2017). *Світанок української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції*. Харків: КСД, 448 с.
54. Грушевський, М. (1992). *Ілюстрована історія України*. Київ: Наукова думка, 544 с.
55. Грушевський, М. С. (1996). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, Т. ІХ, Ч. 1: 1650-1654, 872 с.
56. Грушевський, М. С. (1997). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, Т. ІХ, Ч. 2: 1654-1657, 870–1631.
57. Грушевський, М. С. (1998). *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, Т. Х: 1657-1658, 408 с.
58. Гурбик, А. О. (2008). Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656–1657 рр.). *Український історичний журнал*, № 6, 57–86.
59. Гуржій, О. І. (1996). *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право*. Київ: Основи, 222 с.
60. Дашкевич, Я. (1990). Козацтво на Великому кордоні. *Український історичний журнал*, № 12, 20–22.
61. Дашкевич, Я. (2008). Переяслав 1654: дискусійні проблеми. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Випуск 9-10: Patria. За редакції Володимира Кравченка. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008, 23–31.
62. Дашкевич, Я. (1990). Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV – XVIII ст. *Проблеми української історичної медієвістики: Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.)*. Київ, 64–68.
63. Заборовский, Л. В. (1978). Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653 – 1654 гг. *Освободительные движения на Балканах / Ред. Б. Флоря*. Москва: Наука, 46–87.
64. Заборовский, Л. В. (1981). Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. *Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе*. Москва: Наука, 179 с.

65. *Історія Русів*. (1991). Український переклад Івана Драча. Київ: “Радянський письменник”, 318 с.
66. Качмарчик, Я. (1996). *Гетьман Богдан Хмельницький*. Перемишль; Львів, 327 с.
67. Костомаров, Н. И. (1884). *Богдан Хмельницький: В 3 т. – Изд. 4-е, испр. и доп.* Санкт-Петербург, 455 с.
68. Кралуєк, П. (2015). *Козацтво в контексті українсько-польських стосунків: літературні інтерпретації ранньомодерного періоду*. Київ: ТОВ «КНТ», 282 с.
69. Крип’якевич, І. П. (1990). *Богдан Хмельницький* / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 408 с.
70. Леп’явко, С. (2006). Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Том 1*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 326–342.
71. Липинський, В. (1991). *Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 346 с.
72. Матях, В. М. (2016). “Шведська карта” у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 28, 482–487.
73. Перналь, А. Б. (2013). *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648 – 1659 рр.* Переклад з польської о. проф. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 400 с.
74. Сергійчук, В. (1991). *Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.* Київ: Україна, 253 с.

75. Прицак, Л. (2003). *Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр.* Харків: «Акти», 493 с.
76. Прицак, О. (1993). Союз Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник*. Київ, Т. 5, 231–238.
77. Санин, Г. А. (2005). Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII в. *Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI – XVIII веков*. Москва: “Наука”, 100–125.
78. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2009). *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання*. Київ: Темпора, 680 с.
79. Смолій, В., Степанков, В. (2020). *Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець* / Наук. ред. Ю. І. Шаповал. НАН України. Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 752 с.
80. Смолій, В., Степанков, В., Горобець, В., Чухліб, Т. (2016). *Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.)*. Посібник для університетів. Київ: Вид-во «АМЕННОТЕР», 320 с.
81. Смолій, В., Степанков, В., Горобець В., Чухліб Т. (2022). *Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу*. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 512 с.
82. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2001). Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об’єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 163–207.
83. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2014). *Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.)*. Київ: Наукова думка, 244 с.

84. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2008). *Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття*. Київ: Інститут історії України, 120 с.
85. Смолій, В. А., Степанков, В. С. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)*. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 448 с.
86. Смолій, В., Степанков, В. (2019). *Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції*. Київ: Інститут історії України, 374 с.
87. Степанков, В. С. (1996). Жванецька кампанія Б.Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року). *Наукові праці історичного факультету. Кам’янець-Подільський*, Т. 2, 5–20.
88. Степанков, В. С. (1993). Ідея Української держави й Річ Посполита в середині XVII ст. (1648-1660 рр.). *Польсько-українські студії*. Київ, Вип. 1, 76–87.
89. Степанков, В. (2004). Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, Вип. 4, 223–234.
90. Степанков, В. (2005). Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія*. Київ, 19–24.
91. Федорук, Я. О. (2011). Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 623 с.
92. Федорук, Я. (1996). *Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657 рр.* / Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів.: ОО Василян «Місіонер», Ч. 1, 262 с.

93. Федорук, Я. (2012). Політика Кримського ханства в Охматівській кампанії 1654–1655 рр. *Чорноморська минувшина*, № 7, 3–11.
94. Федорук, Я. (2007). Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Київ: Інститут історії НАНУ, 155–186.
95. Флоря, Б. (2001). Богдан Хмельницький і турецька «протекція». *Київська старовина*. № 3, 87–107.
96. Флоря, Б. (2004). Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. *Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции* / Отв. ред. Т. Г. Яковлева. Санкт-Петербург, 160–174.
97. Чухліб, Т. В. (2005). Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ: Арістей, 640 с.
98. Чухліб, Т. В. (2009). *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн.* Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 616 с.
99. Чухліб, Т. (2010). *Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.* Київ: Вид. дім «КМ Академія», 446 с.
100. Чухліб, Т. (2002). Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, Вип. 2, 151–168.
101. Чухліб, Т. (2003). Особливості міжнародної політики гетьмана Б. Хмельницького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, Т. 11, 78–80.
102. Чухліб, Т. В. (1993). Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої. *Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна*

- свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Київ: "Либідь", 55–62.*
103. Чухліб, Т. (2010). "Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...": політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. *Україна в Центрально-Східній Європі*, Вип. 9-10, 93–135.
104. Щербак, В. (2019). *Державна ідея в ранньомодерній Україні*. Вінниця: ТОВ «Твори», 220 с.
105. Щербак, В. (2015). Османський чинник у становленні українського державотворення ранньомодерної доби. *Київські історичні студії: збірник наукових праць*. Київ: Київ ун-т ім. Б. Грінченка, № 1. С. 38–43. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Scherbak_Vitalii/Osmanskyi_chynnyk_u_stanovlenni_ukrainskoho_derzhavotvorennia_rannomodernoi_doby.pdf?
106. Яковенко, Н. (1997). *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ: Генеза, 380 с.
107. Яковлева, Т. (1998). *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни*. Київ: Основи, 447 с.
108. Brekhunenکو, W. (2007). Szwecja w polinycznych koncepcjach Bohdana Chmielnickiego. *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodow ze Szwecją w XVII wieku*. Pod red. Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DiG, S. 303–309.
109. Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku*. Toruń : Adam Marszałek, 476 s.
110. Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość*. Kraków: Księgarnia akademicka, 182 s.
111. Kroll, P. (2010). Rzeczpospolita wobec Ukrainy w latach 1654 – 1658. *Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика*. Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. Київ, 67–99.